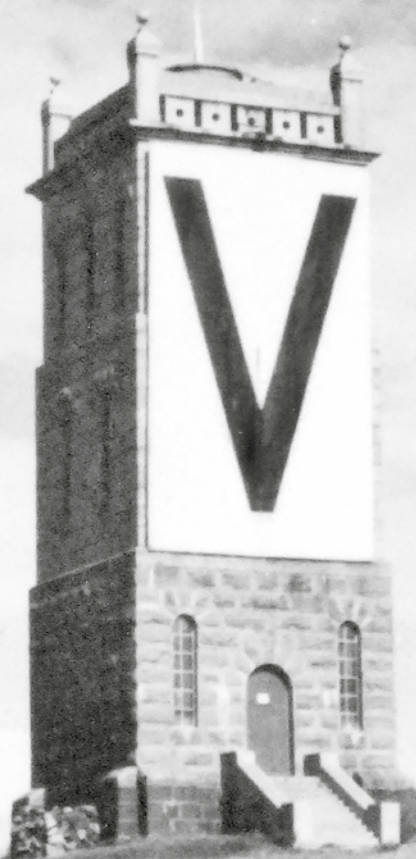

ARKIVERT

2020/2021

for oss og fremtiden

ANDRE VERDENSKRIG

HVALFANGER, KRIGSSEILER, SOLDAT / POSTKORT FRA AUSCHWITZ

HAKEKORS I BRANN / MAJOR MAGNUS SØDEMS PAPIRER

TUNGTVANNET FRA VEMORK / HOLMESTRAND - ET ALLIERT BOMBEMÅL?

BERGPREKENEN - TANKER I KORONAENS TID

LEDER

Dette nummeret av Arkivert er en del av markeringen av at det i 2020 var 75 år siden andre verdenskrig var over. I 2020 valgte Vestfoldarkivet, sammen med kollegaer i Vestfoldmuseene og Telemarksarkivet, å utforske hva våre arkiver kan fortelle om årene 1940–1945.

«Vi må aldri glemme» er et sitat som ofte er brukt om andre verdenskrig. I dag er det få tidsvitner igjen, men det skrives fortsatt historier, og disse er gjenstand for offentlig debatt. Og så lenge historiene fortelles, blir heller ikke historien glemt. Arkivene er dermed garantister for at historien huskes – de bevarer kildene og gjør dem tilgjengelig for bruk.

I dette nummeret får du møte arkiv- og museumsformidlere som forteller hvordan de formidler andre verdenskrig til dagens unge. Når de tar utgangspunkt i lokale historier om hverdagsliv og krigshandlinger, kan dagens unge lettere relatere seg til denne delen av historien.

Vi gir deg innsikt i ulike historier arkivene kan fortelle. Arkivet etter Milorg er et av de mest etterspurte arkivene hos Vestfoldarkivet, men krigshistorien kommer også til syne i arkiver fra bedrifter og enkeltpersoner. Variasjonen i kildene gjør at vi kan tilnærme oss historien fra ulike perspektiver.

Tusen takk til alle bidragsytere som gjennom denne utgaven av Arkivert gir oss et innblikk i krigshistorie med utgangspunkt i kilder fra Vestfold og Telemark.

Karianne Schmidt Vindenes
avdelingsdirektør, Arkiv og forvaltning, Vestfoldmuseene

«Vi må aldri glemme»

KONTAKTINFORMASJON:
(+47) 970 67 296
vestfoldarkivet@vestfoldmuseene.no

BESØKSADRESSE:
Hinderveien 10, Sandefjord

POSTADRESSE:
Vestfoldmuseene IKS
Vestfoldarkivet
PB. 1247
3205 Sandefjord

FORETAKSNUMMER:
993871184

www.vestfoldarkivet.no

ISSN 2464-4420

Redaktør: Heidi Meen

Skribenter: Ansatte i Vestfoldarkivet, Samlingsforvaltningen, Larvik Museum og Aluminiumsmuseet (alle Vestfoldmuseene), men også fra Telemark Museum, Vest-Telemark Museum og Norsk Industriarbeidermuseum, samt Slekt og Data Vestfold og privatperson.

Layout: Linn Liverød/bergallum.no

Trykk: BK.no

Forsidebilde: Slottsfjellstårnet i 1941. V-tegnet sto for "Tyskland seirer på alle fronter" og ble senere sabotert ved at noen satte fyr på det. Etter dette ble det ikke hengt opp på nytt. Fotograf: Peder L. Stangebye, Slottsfjellsmuseet/Vestfoldmuseene IKS.
Lisens CC BY-SA

MARS 2021

Innhold

- 6** «POL III» - HVALBÅTEN SOM VARSLET KRIG
- 8** MAJOR MAGNUS SØDEMS PAPIRER.
HVA SKJEDDE EGENTLIG PÅ OSCARSBORG 9. APRIL 1940?
- 11** SOLDAT-JULEFEIRING I SKIEN 1940
- 14** MILORG D15 - MILITÆR MOTSTAND I VESTFOLD
- 16** XU-AGENTER I TØNSBERG
- 18** HAKEKORS I BRANN
- 22** POSTKORT FRA AUSCHWITZ
- 24** BERGPREENEN - TANKER I KORONAENS TID
- 28** MØTE MED UNGDOMMEN - KRISEKJEKS, KILDER OG MINNESMERKER
- 32** HOLMESTRAND - ET ALLIERT BOMBEMÅL?
- 36** TUNGTVANNET FRA VEMORK
- 40** PORSGRUND PORSELÆNSFABRIK
- TYSKLAND SOM HJELPENDE ELLER KONTROLLERENDE HÅND?
- 44** FRA HVALFANGER TIL KRIGSSEILER - STYRMANN PEDER JENSENS NEDTEGNER
- 47** HVALFANGER, KRIGSSEILER, SOLDAT
- 50** FRA KRIGENS TRAGEDIER TIL SLEKTSFORSKERENS KILDER
- 54** FRA PREKESTOLEN - MOTSTAND OG FORSONING
- 59** HER FINNER DU VESTFOLDARKIVET

NOTISER FRA ARKIVET: 4-5, 20-21, 30-21, 39, 57-59. NOTISER FRA MUSEET: 42-43.

Ta kontakt med oss om du vil lese tidligere utgaver med fokus på maritim historie (2016), skole (2017), næringsliv (2018) og vår nye region (2019/2020). Bladene kan også leses digitalt på vestfoldarkivet.no.

ARKIVERT KOMMER UT EN GANG I ÅRET. LES MER PÅ VESTFOLDARKIVET.NO

SLEIVETROPPEN & NØYTRALITETSVAKTEN

Da andre verdenskrig brøt ut i Europa 1. september 1939, gikk hverdagen stort sett sin vante gang her hjemme. Samme dato ble årets første elevaften avholdt for de 21 unge kvinnene som nylig hadde begynt på høstkurset ved Horten husmorskole. I elevforeningens protokoll fra denne høsten, som innledes med den fargerike tegningen gjengitt på neste side, kan vi lese at elevene denne kvelden ble servert foredraget «Husfliden og dens historie», te og bakverk, musikk og som alltid opplesning fra Sleiva – den håndskrevne avisen til skolens elevforening.

Senere denne høsten er det limt inn seks fotografier i protokollen. Bildene viser to grupper i uniform. Den ene med hvite forklær og skaut, den andre i militære uniformer. Hvorfor dette militære innslaget på husmorskolen året før Norge ufrivillig ble dratt inn i krigen? Forklaringen er å finne i skolens styreprotokoll. Den forklarer at de noen dager etter krigsutbruddet fikk spørsmål om å være «behjelpelige med bespisningen av 170 utkommanderte som skulde ligge i den røde skolebygningen». De utkommanderte var del av landets nøytralitetsvakt, og nøytralitetsvernets hovedkvarter for Østlandet og Sørlandet lå på Karljohansvern i Horten. Et brev som også er limt inn i Sleiva, forteller at soldatene kom fra 2. landvernskompani, Akershus infanteriregiment nr. 5. Brevet forteller levende og muntert om slaget mellom de to hærene:

«Det var med blandede følelser og delvis bange anelser, om hvordan det hele vilde forløpe, de fleste av oss gamlekara, den 2. september mottok ordre om å tørne ut på nøytralitetsvakt.

Ordren lød: Møt hurtigst mulig på Starum. Vel, det var bare å parere ordre og se til å komme sig av gårde. Nu -- det så riktignok ut til at «uttrykket hurtigst mulig» var blitt tolket på forskjellig måte. I hvertfall tyder rekkefølgen ved fremmøte på det. En del av oss møtte nemlig så tidlig på formiddagen som mulig, mens andre som hadde kortere vei, ikke møtte før om kvelden, og noen 1 a 2 dager efter.

Efter å ha mottatt de forskjellige effekter som en soldat nødvendigvis må ha, fikk vi beskjed om at Horten var vort

1

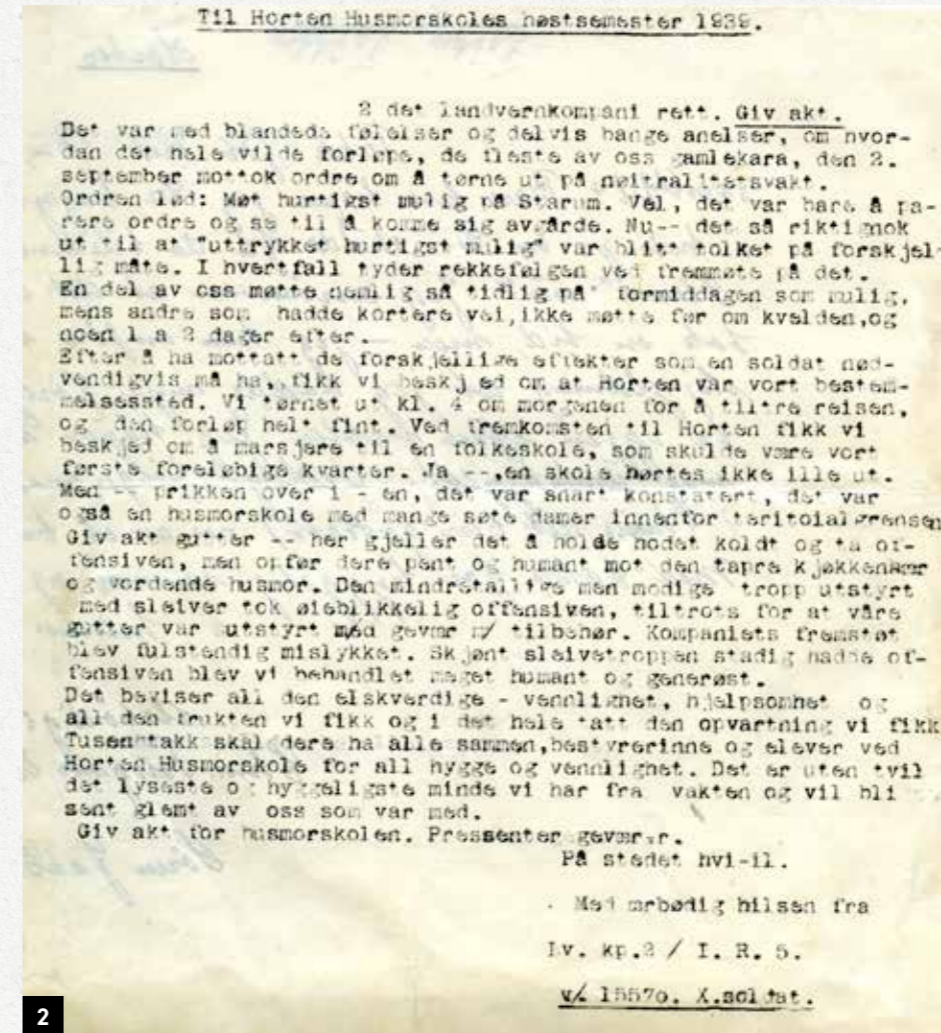
«Giv akt gutter, her gjelder det å holde hodet kaldt og ta offensiven, men opfør dere pent og humant mot den tapre kjøkkenhær og vordende husmor.»

bestemmelsessted. Vi tørnet ut kl. 4 om morgenen for å tiltre reisen, og den forløp helt fint. Ved fremkomsten til Horten fikk vi beskjed om å marsjere til en folkeskole, som skulde være vort første foreløbige kvarter. Ja --, en skole hørtes ikke ille ut. Men -- prikken over i-en, det var snart konstateret, det var også en husmorskole med mange søte damer innenfor territorialgrensen. Giv akt gutter, her gjelder det å holde hodet kaldt og ta offensiven, men opfør dere pent og humant mot den tapre kjøkkenhær og vordende husmor. Den mindretallige men modige tropp utstyrt med sleiver, tok øieblikkelig offensiven, tiltrots for at våre gutter var utstyrt med gevær m/ tilbehør. Kompaniets fremstøt blev fulstendig mislykket. Skjønt sleivetroppen stadig hadde offensiven blev vi behandlet meget humant og generøst.

Det beviser all den elskeverdige -- vennlighet, hjelpsomhet og all den frukten vi fikk og i det hele tatt den opvartning vi fikk. Tusen takk skal dere ha alle sammen, bestyrerinne og elever ved Horten Husmorskole for all hygge og vennlighet. Det er uten tvil det lyseste og hyggeligste minde vi har fra vaktens og vil bli sent glemt av oss som var med.

Giv akt for husmorskolen. Presenter gevær. På stedet hvi-il. Med ærbødigst hilsen fra ...»

[Arkivene A-1052 - Pa 47 - Horten husmorskole. Elevforening og A-1051 - Vestfold fylkeskommune. Horten husmorskole, Vestfoldarkivet]

2

3

1. DEN HVITE HÆREN:
Elever på Horten Husmorskole høsten 1939. Fotograf ukjent.

2. SOLDATENES HILSEN:
Brevet, som er limt inn i protokollen, forteller levende og muntert om «slaget» mellom den hvitkledde hæren og den i militæruniform.

3. FARVEL:
Avskjeden ble markert med en oppstilling ute i gården. En av de menige holdt en takketale og overrakte lærerne en stor alpefiol og to konfettesker som takk. Fotograf ukjent.

4. PROTOKOLLEN:
Horten husmorskoles elevforening, datert 1/9-39 til 10/12-43. Sleiva-tegningen er første side i det som var foreningens elevavis. Signert Gerd Solveig Tollefsen.

4

Tekst: Heidi Meen, Vestfoldarkivet

«POL III»

– HVALBÅTEN SOM VARSLET KRIG

Den tidligere hvalbåten «Pol III» ble historisk da den under kaptein Leif Welding Olsen fra Horten oppdaget den tyske invasjonsflåten i Oslofjorden om kvelden 8. april 1940. Ikke uten dramatikk rakk den å varsle Rauøy fort, noe som førte til at «Blücher» fikk den skjebnen den fikk utenfor Oscarsborg.

| TEKST: HEIDI MEEN, Vestfoldarkivet |

I perioden 1926–39 hadde «Pol III» vært hvalbåt for Hvalfangerselskapet Polaris AS ved Melsom & Melsom. Vestfoldarkivet har arkivet etter dette rederiet.

I 1939 ble «Pol III» leid inn av den norske marinen som bevokningsfartøy. 8. april 1940 hadde den og fartøyene «Fram» og «Skudd» vaktjeneste ved ytre grense av Oslofjorden, mellom Færder og Østfold. Da klokken nærmet seg midnatt, visste ingen av dem at den tyske angrepsflåten «Kampfgruppe 5» skjulte seg i tåkehavet, men fem timer før angrepet på Norge skulle starte, oppdaget den tidligere hvalfangstskuta fiendtlige fartøy på vei inn i fjorden. Det ble et dramatisk møte, som krevde det første offeret i angrepet på Norge.

DRAMATISK VARSLING

«Pol III» hadde rundet Færder for å gå mot Torbjørn-skjær da overkanoner Bergan observerte to store skygger i den tette tåka og tilkalte kapteinen. De to skyggene kom stadig nærmere, og de kunne se at det var krigsskip, men ikke om de var engelske eller tyske. Kaptein Welding Olsen ga ordre om full fart forover og varselskudd, som førte til at et av fartøyene stoppet. «Pol III» gikk mot det tyske skipet og påførte torpedobåten «Albatros» et stort hull da den rente inn i baugen på den. Da de hørte tyske stemmer, sendte «Pol III» opp signalraketter for å varsle om fiendtlig skip i Oslofjorden, etterfulgt av et telegram til marinestasjonen på Horten. Klokken var blitt 23.15.

FØRSTE OFFER

Det brøt ut en mindre brann på «Pol III», som ble opplyst av lyskastere og oppfordret til å overgi seg. Dette

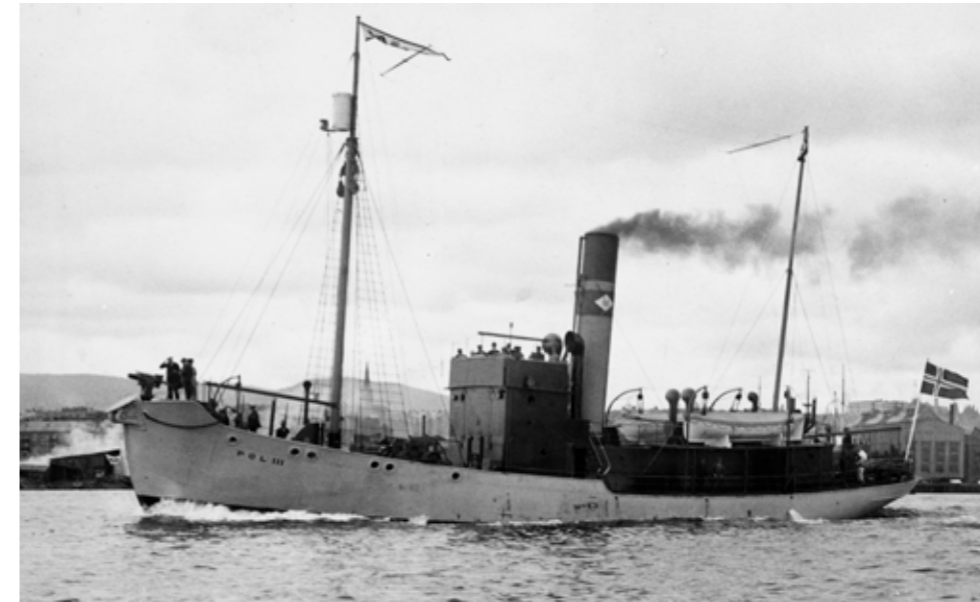
avviste de. Da skipene gled fra hverandre, svarte den tyske «Albatros» med å fyre ild. Antennen ble skutt i filler, og dekket fikk flere skuddsår. Kaptein Welding Olsen ble skutt i beina da han løp mot brua. Han druknet idet han forsøkte å forlate båten, og ble dermed den første nordmannen som falt under angrepet på Norge. Det øvrige mannskapet ble fisket opp av tyskerne og ble med «Albatros» på ferden videre inn Oslofjorden, mens det skadeskutte vaktskipet drev tomt inn mot kysten. Neste dag ble nordmennene overført til krysseren «Emden» utenfor Son. De ankom Oslo 10. april, ble avhørt, måtte love ikke å gripe til våpen igjen, ble overført til politihovedkvarteret og ble så sluppet fri.

ETTER KRIGEN

Etter krigen ble «Pol III» solgt og ombygget. Den var først fiskebåt og siden brønnbåt for transport av levende fisk. I 2011 ble den tidligere «Pol III», som da gikk under navnet «Arnøytrans», hugget opp. På grunn av den sentrale rollen fartøyet hadde hatt i forbindelse med angrepet på Norge i 1940, ble det tatt vare på biter av skroget – slik som biten som befinner seg i Vestfoldmuseenes gjenstandsmagasin.

KILDER:

- forsvaretsmuseer.no
- no.wikipedia.org (Pol III)
- digitaltmuseum.no/owners/VFM
- mediaarkiv.vestfoldmuseene.no/fotoweb
- ARS-A-1208 - Melsom & Melsom, Vestfoldarkivet

Avisnotisen sto på forsiden av Vestfold Fremtid 12. april.

FØR OG ETTER KAMP:

«Pol III» før krigen. Fotograf ukjent. De tre bildene tatt etter kampen 8. april 1940, er tatt av fotograf Th. Larsen, alle fra Vestfoldmuseene.

Bit av skroget til «Pol III», fra Larvik Museum (LSJ.07022, digitaltmuseum.no).

MAJOR MAGNUS SØDEMS PAPIRER

Hva skjedde egentlig på Oscarsborg 9. april 1940?

Noen ganger kan personlige dokumenter kaste lys over viktige deler av vår historie, slik som de som finnes i Vestfoldarkivet i arkivboksene etter Magnus Sødem. Forhistorien til dette lille privatarkivet er ganske tilfeldig.

| TEKST: RUNE SØRLIE, Vestfoldarkivet |

U ndertegnede sitter i styret for Interessegruppen Berg interneringsleir i Tønsberg, og høsten 2008 fikk jeg vite fra styreleder Tor Arne Markussen at det på Grøtterød, i nærheten av Tømmerholt på Nøtterøy, sto et fraflyttet og nærmest sammenrast hus etter major Magnus Sødem. Han fortalte at gulvene fløt av avisutklipp og papirer av militær karakter etter at folk hadde vært inne og rotet i det falleferdige huset.

AV HISTORISK INTERESSE

Noen dager senere foretok Markussen og jeg en befaring av stedet på fritiden. Vi konstaterte at det meste av papirer var rotet utover i det ulåste huset, som i seg selv fremsto helt råttent og ødelagt. Faktisk falt Markussen og et stort skap gjennom gulvet fra spisestuen i første etasje og ned i kjelleren. Heldigvis kom han uskadet fra hendelsen. Vi så raskt at det i tillegg til mengder av avisutklipp også lå historisk interessante papirer og personlige dokumenter henslengt i både hovedhus og uthus. Jeg tok derfor kontakt med slektningen som hadde overtatt stedet etter Sødem. Han ønsket å la brannvesenet bruke bygningene på eiendommen til en brannøvelse. Samtidig ønsket han at interessante papirer skulle bevares for ettertiden. Vi avla derfor et nytt besøk på eiendommen.

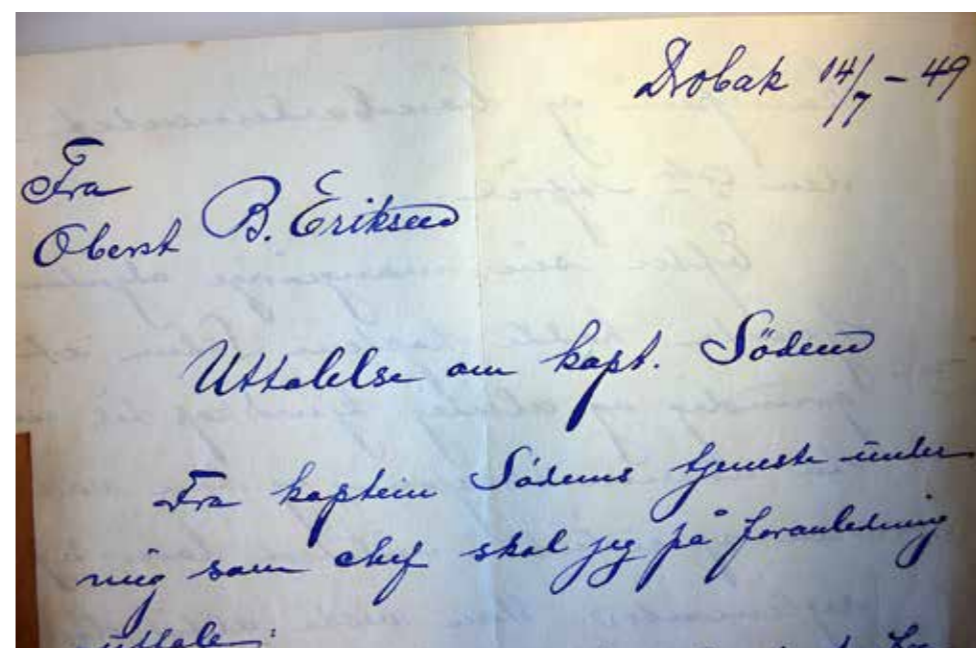
Et av funnene var Sødems dagbøker fra oppholdet hans i den tyske fangeleiren i Schildberg i Polen under krigen. I tillegg til dagbøkene var det en del notater

og skriv, samt en serviett hvor han hadde tegnet inn bordsetningen på fangebrakkene en julaften i leiren. Han hadde også laget detaljerte skisser av leiren på ark han hadde fått tak i under oppholdet. Dette er unik dokumentasjon som kan gi nye opplysninger om livet i den beryktede fangeleiren som mange arresterte norske offiserer ble sendt til under krigen.

De etterlatte papirene etter major Magnus Sødem viser at han følte seg særdeles ærekrenket og forulempet av de militære myndigheter.

HVA SKJEDDE PÅ OSCARSBORG FESTNING?

Andre papirer gjaldt Sødem og andre offiserers rolle på Oscarsborg festning den dramatiske morgenen 9. april 1940. Sødem selv var batterisjef for 28 cm-batteriet på Oscarsborgs søndre del, en stilling han hadde hatt siden 1. april samme år. I papirene fremkommer det at han ergret seg over det han mente var en utbredt feilaktig fremstilling av de faktiske hendelsene. Resten av livet gjorde han mange forsøk på å fremme sitt syn på det som skjedde da krysseren «Blücher» ble senket. Sødem mente at den offisielle fremstillingen av hendelsene var feilaktig, og at andre offiserer kom i feil lys. Han hevdet også at historien måtte skrives om for

SØDEMS ETTERLATTE PAPIRER: Faksimile av håndskrevet brev sendt fra oberst Eriksen til Sødem i den opphetede debatten om hendelsene 9. april 1940.

HERR OG FRU SØDEM: Astrid og Magnus Sødem fotografert i 1946. Foto: Odd Bryn, Slottsfjellsmuseets fotosamling.

ettertiden. Dette resulterte i en til dels hissig, ufin og amper brevveksling med diverse offisielle personer, militære myndigheter, forlag og presse. Også oberst Eriksen ble dratt inn i den opphetede debatten Sødem startet. I en av mappene, merket «9. april 1940», finnes det også et håndskrevet brev til majoren fra oberst Eriksen.

30. november 1973 sendte Magnus Sødem et brev til politifullmektig og forfatter Othar Lislegaard, som da skrev på manuset «Skuddene som reddet Norge». Her redegjør Sødem for hva han mente virkelig skjedde på Oscarsborg den 9. april 1940. Han hevder at det er uklarheter om den historiske ordren om å åpne ild mot «Blücher», og redegjør for dette gjennom tjenestemenn som Bonsak og Strøm. Han mener også at enkelte har servert storartede fantasier til pressen om sin posisjon på Oscarsborg den dramatiske morgenen.

Videre forteller han at det var han som mottok de første tyske offiserene på Oscarsborg noen timer etter angrepet, ikke oberst Eriksen. Han avslutter slik: «Ja, skulle det være noe som jeg kan hjelpe deg med, så står jeg til tjeneste. Når jeg blir gjennom arkivet, er det så en grøsser når en ser hvor mye uredelighet som er skrevet

i alle disse årene. Men jeg har nå både Byretts dom og Høyesterettsdom i ryggen – om jeg en gang skulle finne på å gi meg skrivningen i vold. Hjertelig hilsen M. Sødem»

ÆREKRENKET – OG GLEMT?

De etterlatte papirene etter major Magnus Sødem viser at han følte seg særdeles ærekrenket og forulempet av de militære myndighetene. Denne kampen fortsatte han hele sitt liv, noe arkivet etter ham dokumenterer. Til tross for at Magnus Sødem var sjef for batteriet som senket «Blücher» 9. april 1940, finnes det i dag ingen artikkel om ham på Wikipedia eller i Store norske leksikon. Det eneste Google henter opp om Magnus Sødem, er en artikkel på Slektshistoriewiki, skrevet i juni 2020 av historiker Dag Hoelseth, hvis oldemor var søster av Sødems andre kone, Astrid Viseth.

Resten av livet gjorde han mange forsøk på å fremme sitt syn på det som skjedde da krysseren «Blücher» ble senket.

MAGNUS SØDEM (1897–1985)

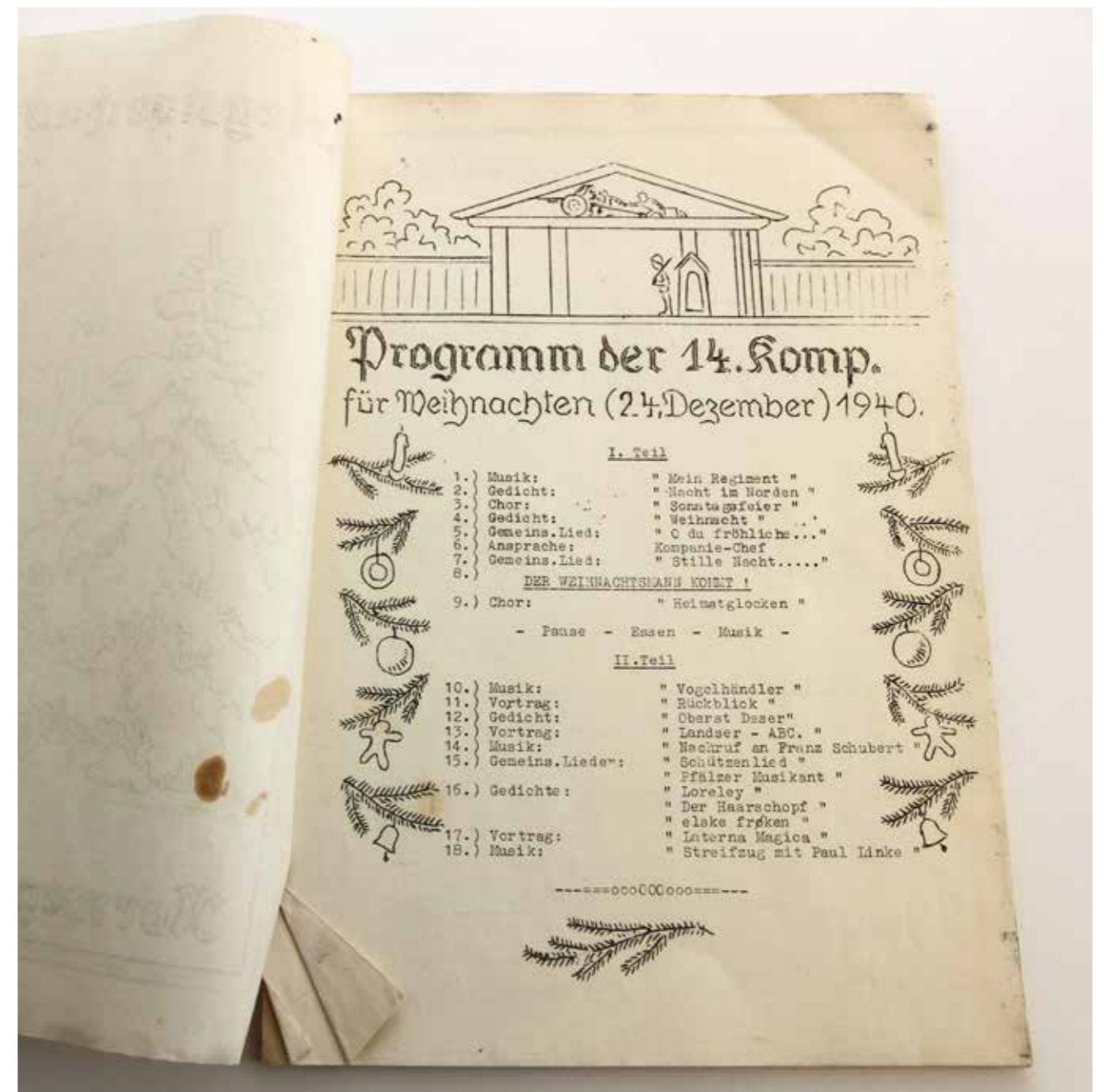
- Født i Ytre Sandsvær, 25. september 1897
- Utdanning: eksamen artium (realistlinje) 1918, Krigsskolen (øverste avdeling) 1921, militær høyskoleeksamen (artillerilinja) 1923, Vinterlandbruksskolen 1928
- Tjenestegjorde en rekke steder til han 1. april 1940 gikk over i Nøytralitetsvernet og ble beordret til Oscarsborg som sjef for batteriet som 9. april senket «Blücher»
- Arrestert 16. august 1943 og sendt i krigsfangenskap i Schildberg/Ostrzeszów (Polen); senere overført til Luckenwalde (Tyskland) til freden kom
- Tjenestegjorde etter krigen i Tromsø og Harstad, og til slutt ved Oslofjord festning, Mågerø fort (1948–62)
- Døde i Tønsberg 24. mai 1985

KILDER:

- Arkivet A-2395 - Pa 1178 - Sødem, Magnus. Major, Vestfoldarkivet
- Slektshistoriewiki www.genealogi.no/wiki/index.php/Magnus_S%C3%B8dem
- Dag Hoelseth: «Avledninger og bonus i slektsforskningen», dagtho.blogspot.com (juni 2020)
- dagtho.blogspot.com/2020/06/avledninger-og-bonus-i-slektsforskningen

SOLDAT-JULEFEIRING I SKIEN I 1940

| TEKST: JORUNN SEM FURE, Telemark Museum |

JULAFTEN: Dikt, musikk, foredrag... Programmet for juleaften 1940 ser ut til at det varte hele kvelden.

Da tyskerbrakkene på Stevneplassen i Skien ble ryddet, ble det funnet et spesielt julehefte. Satire, latterliggjøring, melankoli og seksuell humor går igjen.

ØVERST: For liten for skiensjentene. Menig Emil Kreis ble latterliggjort på julefesten.

NEDERST: Den første tiden var fylt med håp for de tyske soldatene. Noen håpet også på en romanse med en jente fra Skien.

Da de siste soldatene var transportert tilbake til Tyskland, ble brakkene på Stevneplassen i Skien ryddet og tømt. I en av brakkene ble et lite, stensilert hefte funnet, og det ble innlevert til Telemark Museum. Tittelen på heftet er «Kriegsweihnachten 1940 Norwegen» (Krigsjulen 1940 Norge). Når man blar i det, får man et innblikk i hvordan livet til en okkupasjonssoldat så ut i en middelstor norsk by i begynnelsen av krigen.

JULESTEMNING FOR SOLDATENE

Heftet er illustrert med Skien kirkes to tårn i bakgrunnen og en soldat i vinteruniform. Inne i bladet finner vi juleprogrammet til det 14. kompani i 1940. Publikum var antakelig rundt 120 unge menn. Soldater og kanskje noen litt eldre offiserer og annet personell, som utgjorde Lager Thüringen. De måtte feire julen langt fra sine kjære, og en festkomité hadde gjort en stor innsats for å skape julestemning. Heftet inneholder en del av de hjemmeskrevne tekstene som ble fremført, og hver side er illustrert med humoristiske karikaturer.

TETT PÅ LOKALSAMFUNNET

I løpet av de fem okkupasjonsårene skulle på det meste 400 000 tyske soldater oppholde seg i Norge, og en god del var plassert i grenlandsområdet. De skulle sikre norskekysten, sikre utnyttelse av norske naturressurser og industri og på lengre sikt: bidra til at nasjonalstaten Norge ble en del av det germanske folkefellesskap under tysk lederskap. Etter at krigshandlingene var over 7. juni 1940, ble Wehrmacht stående som okkupasjonsmakt, som etablerte en form for ny hverdag i tett interaksjon med norske lokalsamfunn. Relasjoner ble dannet gjennom arbeid og fritid, selv om det etter hvert dannet seg oppfatninger i lokalbefolkningen som innskrenket grensene for akseptabelt samarbeid med okkupasjonsmakten.

UBEKYMRET KRIGSSTART

Julen 1940 hadde ennå ikke krigen i øst startet, ingen krigsfanger hadde kommet til Norge, og få nordmenn var blitt offer for forfølgelse og overgrep. Kampene i Norge hadde opphørt, og krigen gikk tyskernes vei på alle fronter, selv om Tyskland led et strategisk nederlag i luftslaget om Storbritannia. Den norske motstandsbevegelsen var ennå ikke en faktor som bekymret okkupantene. Den fredelige overflaten førte nok til at mange tyskere trodde de var mer velkomne i byer som Skien enn de faktisk var.

Soldatene som feiret jul i Skien i 1940, hadde kanskje ikke så mange grunner til å bekymre seg for fremtiden. De var riktignok langt hjemme fra, men i et land som mange tyskere romantiserte som det vakre, ville Nordland. De representerte en seirende stormakt og levde sannsynligvis ganske godt materielt. Soldatene kunne på fritiden fritt benytte seg av byens kafeer, kino og også friluftsmuseet og scenen i Brekkeparken. Tekstene bærer preg av at de trives, de kjøper seg sardiner i olje og andre godsaker og ikke minst: interesserer seg for den kvinnelige delen av lokalbefolkningen.

INTERN SOLDATHUMOR

En av de satiriske tekstene beskriver karaktertrekk og episoder som kjennetegner flere navngitte personer; intern humor for en gruppe der alle kjenner hverandre. Offiserene slipper relativt billig unna spøken, som blir grovere jo lenger ned i hierarkiet en kommer. En av offiserene

blir latterliggjort for å kave og stresse hele tiden slik at han ikke engang får tid til å spise middag. Han setter opp skilter og lager systemer som en slags «tante Sofie», og vil oppdra Skiens befolkning til å oppføre seg skikkelig i møte med de nye makthaverne i byen. Det er den norske uformelle stilen han vil til livs, ingen skal snakke med hendene i lomma når de møter bykommandanten.

BRAKKEHUMOR PÅ KANTEN

Den unge soldaten som er nygift, og holder seg borte fra norske piker fordi de venter på storken der hjemme, blir respektert for det. De som forsøker seg på erobringer av norske jenter, blir derimot nådeløst utlevert når de mislykkes. Menig Emil Kreis ble stadig hånt og avvist av de unge norske piker «Weil die hübschen Mägdelein sagten, er wär' viel zu klein». (De søte ungpikene mente han var altfor liten.) Han må derfor jakte stadig høyere i aldersklassene, og til slutt spør han seg, ifølge teksten: «Kann man nachts in's Leichenhaus?». (Kan man besøke likhuset om natten?)

Heftet inneholder altså brakkehumor for unge menn som er langt unna familie og normalt sivilt liv. Eksplicit seksuell humor går igjen, sammen med tendensen til hissighet, alkoholbruk, røyking og korrekt militær fremtredelse og påkledning. Karl Ries fikk erfare det da han ville gå i Brekkeparken med ureglementert åpen krage på uniformskjorta. Det kostet ham husarrest i stedet.

NASJONALSOSIALISTISK JUL

Propagandaministeriet i Berlin sendte hvert år ut omfattende veiledninger til tyske militærenheter over hele det okkuperte Europa. Målet var å styrke forbindelsen til hjemmet og til det nasjonalsosialistiske verdensbildet de kjempet for. Det ble sendt ut maler for julefeiring og sanger som passet seg. Den nasjonalsosialistiske julefeiringen ble dreid bort fra det kristne budskapet og tok opp gamle germanske riter og løftet opp døde helter, de som ofret livet i den store kampen for folk og rase. Dette siste er det ikke spor av i dette programmet, men vi er fortsatt bare i 1940, og de store tapstallene ligger ennå foran den tyske hæren.

SENTIMENTALE OG EVENTYRLYSTNE

Feiringen på stevneplassen i Skien i 1940 var nok sentimental, preget av hjemlengsel og tanker om de der hjemme, og samtidig preget av at de var mange unge menn i en situasjon som kanskje også hadde elementer av eventyr og genuint fellesskap. De var i et fremmed land der de var seierherrer og okkupanter, naturen vakker, maten god, befolkningen tilsynelatende vennlig og jentene kanskje til og med villige. Kanskje de så for seg en fremtid der de kunne forelske seg i en skiensjente, og at de i neste generasjon ville bo i et felles land der alle snakket tysk?

«Etter at krigshandlingene var over 7. juni 1940, ble Wehrmacht stående som okkupasjonsmakt, som etablerte en form for ny hverdag i tett interaksjon med norske lokalsamfunn.»

TYSKERMARSJ I SKIEN: Avvæpnede tyske soldater på marsj. Ulefossveien antatt 10. mai 1945.

JULEHEFTET: En soldat foran Skien kirke pryder forsiden av juleheftet.

Milorg D15

- MILITÆR MOTSTAND I VESTFOLD

Et av de mest etterspurte arkivene på Vestfoldarkivets lesesal er arkivet etter Milorg – navnet på den militære organisasjonen som ble bygget opp i Norge i løpet av andre verdenskrig. Ved krigens slutt antar man at det fantes bortimot 3000 mannskaper tilknyttet Milorg i Vestfold.

| TEKST: LONE KIRCHHOFF, Vestfoldarkivet |

Vestfold skjøt mobiliseringen i den militære organisasjonen fart etter 1942. Milorg D15 ble delt inn i fire avsnitt: Larvik, Sandefjord, Tønsberg og Horten.

Fra 1943 kom de militære gruppene i hjemmefronten under en felles ledelse. De lokale avsnittene ble dermed i større grad drevet etter samme instruksjoner og planer, og det ble økt satsning på militær trening og opplæring i våpenbruk. Dette førte til en mer effektiv organisering og til at flere sluttet seg til D15. Etter befrielsen og i de hektiske sommermånedene fram til høsten 1945 fikk Milorg en rekke oppdrag for å hjelpe til med å opprette ro og orden.

HEMMEGIG OPPBEVARING

Kun en liten del av arkivet etter Milorg D15 ble skapt i krigsårene, for det var strenge krav om hemmeligholdelse. Distriktsledelsen var likevel forpliktet til å ta vare på viktig dokumentasjon knyttet til administrasjons- og planleggingsarbeidet. Etter at distriktsledelsen ble reorganisert høsten 1942, ble det bestemt at distriktssjefen selv skulle være personlig ansvarlig for dette arkivet.

Fra 1943 ble Josef Haraldsen distriktssjef – med ansvar for arkivet. Han og nestkommanderende Gunnar Fosser ble enige om å finne et egnet gjemmested for arkivet som kun Haraldsen skulle kjenne til.

Under den store opprullingene av Milorg i mars 1944 ble Fosser fengslet og brutalt torturert. Haraldsen unnslapp så vidt tyskerne og måtte gå i dekning. Han fikk kun med seg et lommearkiv. Resten av arkivet ble oppbevart i tre koffertene på et hemmelig sted fram til frigjøringen.

VIDERE INNSAMLING

I flere år etter nedleggelsen av D15 kom Haraldsen til å fungere om en viktig koordinator for videre innsamling av dokumentasjon på Milorgs virksomhet. Et par

år før sin død i 1982 overleverte han arkivet etter D15 til Hans Lien, tidligere Milorgmann og våpen- og slippsjef. I etterkant har Hans Lien ordnet og supplert samlingen og utarbeidet innholdslistene over deler av dokumentene.

Vestfoldarkivet fikk arkivet overført fra Slottsfjellsmuseet i flere avleveringer fra 2010 til 2014. Samlingen er rikheldig og inneholder blant annet korrespondanse, rapporter, mannskapslistene samt fotografier.

MANNSKAPSOVERSIKT

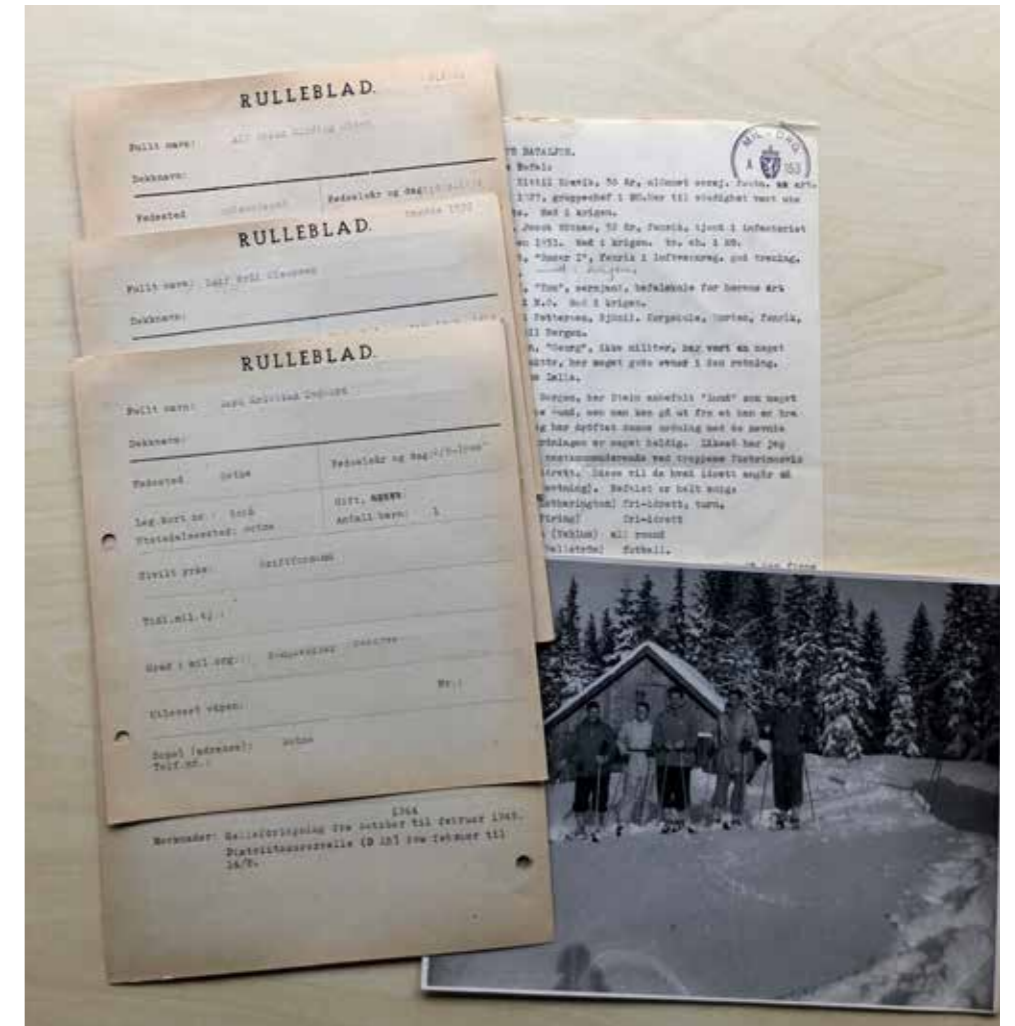
Sommeren 2020 fikk Vestfoldarkivet så en interessant tilvekst til Milorg-arkivet. Sammen med et annet arkiv fulgte nemlig en mannskapsoversikt over Milorg D15. På 1980-tallet startet Hans Lien arbeidet med å lage en samlet oppstilling over mannskapene. Han samlet og systematiserte dokumentasjon fra D15s arkiv og andre relevante kilder, supplert dette med opplysninger innhentet fra tidligere medlemmer og deres foresatte. Også Per M. Pettersen og Tom Lien har bidratt i dette arbeidet.

Mannskapslistene er ment å omfatte alle som var registrert som medlem av D15 i løpet av tiden fra organiseringen startet høsten 1942 til utviklingen. Det er ikke tatt hensyn til lengden av medlemskapet innen dette tidsrommet.

Oversikten er ikke komplett, og opplysningene varierer. Det er sikkert også noen som ikke er kommet med, og kanskje enkelte som ikke skulle ha vært med på listen. For eksempel mangler alle navn fra O-1551 Larvik, og opplysningene fra O-1521 Horten er mangelfulle. Mannskapslistene inneholder 2688 navn, og de er søkbare via Arkivportalen.no.

KILDE:
Arkivet A-1976 – Sa 20 – Milorg D15, Vestfoldarkivet

«Han fikk kun med seg et lommearkiv. Resten av arkivet ble oppbevart i tre koffertene på et hemmelig sted fram til frigjøringen.»

FRA MILORG-ARKIVET:
Dokumenter fra Milorg-arkivet.
Foto: Heidi Meen, Vestfoldarkivet

ARKIVERT MOTSTAND:
Dokumentasjon fra motstandsarbeidet under krigen. Øverst ses stoffloppen som ble brukt til å frakte med seg det aller viktigste av arkiv.
Foto: Randi K. Solerød

ARKIVET ETTER MILORG D15

Arkivet er definert som en samling og omfatter mer enn fire hyllemeter. Arkivet inneholder både originale dokumenter fra D15s virksomhet under krigen og en rikheldig sekundær dokumentasjon. Søk opp arkivet i Arkivportalen.no for nærmere oversikt. Mannskapslistene er digitalt tilgjengelige og ligger under serie Pa L0001 i arkivkatalogen.

XU-AGENTER I TØNSBERG

Våren 1942 ble Bjarne Sørensen og Reidar Sørensen vervet som agenter for etterretningsorganisasjonen XU. Deres viktigste oppgave ble å samle flest mulig opplysninger om tysk militær virksomhet i Tønsberg-distriktet.

| TEKST: RANDI KAREN SOLERØD |

Sitatet over er hentet fra første side i mappen XU Tønsberg 1942-45, som Vestfoldarkivet er så heldig å ha fått avlevert sammen med arkivet etter Milorg D15. Beretningen er fortalt av XU-agent Bjarne Sørensen (født 02.10.1916), som gikk under dekknavnet Jørgen.

MOTSTANDSBEVEGELSE

De første to årene av okkupasjonen av landet kalles pionertiden i den norske motstandsbevegelsen. Mindre, lokale motstandsgrupper ble organisert, og målet var å yte militær motstand. Organisasjonen XU hadde i begynnelsen en militær ledelse, men denne ble byttet ut med en sivil – utgått fra studentmiljøet på Blindern. Denne første tiden var preget av opprullinger og represalier fra tyskerne, noe pionerene i Vestfold også fikk erfare.

Opprinnelsen til navnet XU er ikke avklart. En mulighet er at det var Lauritz Sand, en av initiativtakerne til organisasjonen, som ga den navnet. En annen forklaring er at virksomheten i Stockholm, i det nøytrale Sverige, ikke kunne ha en militær betegnelse. Det ble nødvendig med et dekknavn, en identifikasjon på linje med navnet på den hemmelige britiske komiteén XX, som blant annet hadde ansvar for kontraspionasje.

XU er blitt beskrevet som den best organiserte og mest produktive underjordiske etterretningsorganisasjon som arbeidet for de allierte under annen verdenskrig. I boken Griffen – den største spionhistorie, siterer forfatteren, Arnold Kramish, en rapport til sjefen for etterretningstjenesten i den amerikanske armé, generalmajor George V. Strong: «Av alle okkuperte land gir den norske etterretningstjeneste uten tvil det britiske og amerikanske hovedkvarter de mest fullstendige og nøyaktige opplysninger».

« Vi var så heldige å få lov til å arbeide som XU-agenter i Tønsberg-distriktet, to bestevenner, gjennom Unge Høyre, Tønsberg Turnforening og arbeidskolleger i Tønsbergs Sparebank. »

Systematisk og effektivt ble tysk virksomhet i Norge rapportert til de alliertes overkommando i England. XU hadde også norske studenter i Tyskland som formidlet informasjon fra tyske agenter, som Paul Rosbaud/Griffen, til Secret Intelligence Service (SIS) i London. Informasjonen gikk via Stockholm, men også via SIS's illegale radiostasjoner i Norge. XUs agenter var underlagt en streng taushetsplikt som de først ble løst fra i 1989, da forsvarsminister Johan Jørgen Holst opphevet den.

XU DISTRIKT 8

Arbeidet i felten ble delt inn i åtte distrikter med hver sin ekspedisjonssjef, forkortet E pluss disktriksnummeret. Vestfold, Telemark og nedre Buskerud utgjorde distrikt 8. Første E8 var Nils Brusli, etterfulgt av Gunnar Kværk (senere E1 i Oslo), Otto Isaachsen og Egil Tveit. Ekspedisjonssjefene mottok rapporter, enten direkte fra agenter som Jørgen, eller gjennom aktive i kurervirksomheten. Informasjonen ble samlet hos E1 i Oslo og videreformidlet til sentralledelsen til mikro-fotografering og forsendelse til Stockholm og London.

Bjarne Sørensen skriver om sitt møte med ansvarlig for XU distrikt 8: «Der ble jeg 'brifet' som det het, fikk klar beskjed om hva vår oppgave bestod i, hva vi ikke måtte: Ikke blande oss inn i andre illegale organisasjoner eller sivile forhold som ikke hadde militær betydning. Heller ikke skulle vi ha kontakt med XU i andre byer/steder. Det overholdt vi, men personlig kontakt var ikke til å unngå i vårt arbeide, og mange forsto nok etter hvert hva vi drev med».

Bjarne Sørensen og Reidar Sørensen (født 06.01.1916) arbeidet for XU i Tønsberg-distriktet fra våren 1942 til våren 1945. Begge hadde arbeidet med illegale aviser tidligere, organisert på eget initiativ av en vennekrets.

RAPPORTER FRA TØNSBERG

Etterretningsarbeidet i Tønsberg-distriktet var først og fremst konsentrert om havnetrafikken, Kaldnes Mek. Verksted og oljeraffineriet på Vallø. Arbeidet med å skaffe opplysninger om befestninger og tropper hadde også stor betydning.

Agentene fikk inn oppgaver fra ulike kontakter. Fritz Nilsen på Kaldnes Mek. Verksted sendte kopier av reparasjonsskjemaer og rapporterte om skipsanløp. Skipsmegler Peter M. Evensen ved Kanalen rapporterte også. Det samme gjorde kontakten på Vallø Oljeraffineri. Hos Larsens vaskeri i Bullsgate var datteren Inger kontakten. Hun forlangte å få vite antall soldater i de forskjellige forlegningene, noe tyskerne også fortalte henne. Det kom også rapporter fra kontakter hos offentlige etater, fra jernbanen, fra entreprenører som hadde arbeid for tyskerne, og fra det private næringsliv. I forretningen til skoforhandler Ingolf S. Haugen på Teie kunne kontakt formidles uten å vekke mistanke.

Rapporter ble ukentlig levert til kurer Gudbrand Jessen eller direkte til E8 sin adresse i Drammen.

FOTODOKUMENTASJON

«Vi var også stadig på farten og kartla og fotograferte tyske anlegg/forsvarsstillinger i Tønsberg-distriktet», skriver Bjarne. I mappen ligger kopier av fotografier fra 1943/44 tatt i Tønsberg-distriktet på anmodning fra E8 i Drammen. Bildene viser forsvarsverk tyskerne bygget opp; bunkere, maskingeværstillinger med mer, strategisk plassert i landskapet og ved bygninger og parker inne i byen. Skisser med kart og forklaring følger fotografiene.

ARRESTASJON OG TORTUR

«Den 6. april 1945, det er bare få dager siden, kom det seks karer over grensen til Sverige. Fem av dem var nordmenn som uken før hadde kommet seg ut av det tyske Wehrmachts-fengselet i Drammen, Otto Isaachsen, Rolf Gulliksen, Kristian Halvorsen, Arne Thorstensen og Bjarne Sørensen, sjettemann var den tsjekkiske vaktstjefen i fengselet. En av nordmennene sitter foran oss nu, en bankassistent.»

Sitatet over er hentet fra et intervju på Sveriges radio, 7. april 1945 (En norsk flyktning beråttar). XU-sentralen i Drammen var blitt tatt av Gestapo etter angiveri fra en av sine egne. Intervjuet med Bjarne

Sørensen (bankassistenten) finnes i mappen i arkivet. Det samme gjør kopier av rapporter og forhør. Arrestasjon, tortur og den utrolige flukten fra fengselet omtales også. Godt hjulpet av den tsjekkiske fangevokteren Alois Chüravy klarte gruppen å flykte og ta seg fra Drammen til båt i Bogen i Vestfold, for det meste til fots med Bjarne Sørensen som kjentmann. Kart over fluktruten ligger også i mappen.

CONTAINERKNATTEN PÅ HEIA

«Som 14-åring traff jeg to karer, travelt opptatt med å berge et 'slipp'. I alle år har spørsmålet meldt seg. Hvem var disse karene og hvor ble det av innholdet av 'slippet'?» Det er Trygve Trøim som skriver disse ordene, datert 29. juli 2002. Også dette finnes i XU-mappen i arkivet.

Forsvarets Overkommando sendte forsyninger med fly fra England, et 'slipp' med containere til XU og til SIS, som ble droppet om kvelden 30. august 1944. Containerne falt ned nord for Heia, ved Storemyr, på grensen mellom Kodal og Andebu – en plass som siden har fått navnet Containerknatten.

I 2002 ordnet Bjarne Sørensen et gjensyn mellom «unggutten» og en av de to som berget slippet. Trygve Trøim skriver: «Vi møttes på Heia etter 58 år, der jeg fikk en utførlig og munter forklaring på mine spørsmål av sjefen i XU, Gunnar Kværk (E1). Dette var for meg en stor opplevelse».

«BLOMSTER»

Sist i mappen i arkivet har Bjarne Sørensen lagt ved kopier av korrespondansen mellom etterforsker Josef Knutzen og tidligere SS Staffelführer Ernst E. Nickerl, stasjonert i Drammen under krigen. Brevene er fra årene 1946–1948, skrevet mens fangen Nickerl venter på rettssak og straff i Oslo. Bjarne Sørensen ønsker med dette å gi «blomster» til Josef Knutzen for hans behandling av de fengslede gestapistene og for hvordan han hjalp dem i en for dem vanskelig tid.

KILDER:

- Arkivet A-1976 Sa 20 – Milorg D 15, G, Vestfoldarkivet
- Kværk, Gunnar, Kværk om XU, Ekeskogen Forlag, 2006, ISBN-82-994797-3-8
- Kramish, Arnold, Griffen – den største spionhistorie, J.W. Cappelens forlag A/S, 1987

Artikkelforfatter Randi Karen Solerød kjente Bjarne Sørensen og var også med på møtet på Heia som beskrives under avsnittet Containerknatten. Hun har dessuten vært med på å overføre deler av Milorg-arkivet og arkivet etter Martinklubben, der Bjarne Sørensen var medlem, til Vestfoldarkivet. Hun har også master i faglitterær skriving.

HAKEKORS I BRANN

Gjenstander i museenes samlinger gir et innblikk i en større historie. I Hvalfangstmuseets samlinger finner vi et hakekorsflagg. Dette gir de fleste av oss en følelse av ubehag. Akkurat dette flagget tar oss med inn i en historie om nasjonalsosialisme, kommunisme og politisk forfølgelse.

| TEKST: INGER-LISE KREKLING, Hvalfangstmuseet |

Etter splittelsen i Arbeiderpartiet i 1923 ble Norges Kommunistiske Parti, NKP, stiftet den 4. november samme år. Partiet fastholdt at veien til makt, og derav endring for arbeiderne, gikk gjennom revolusjon. I Vestfold var det Tønsberg som hadde det største medlemstallet i 1930-årene, men det var også medlemmer i Sandefjord.

Ingvald Andreas Reklev var ett av medlemmene i NKP Sandefjord. Han var opprinnelig fra Nord-Trøndelag, men bodde og arbeidet i byen. I 1934 var han formann i redaksjonskomiteen i den kommunistiske avisen NY DAG, som kom ut to ganger i uken.

FLAGGBRENNING

Lørdag den 14. april 1934 vaiet det tyske nasjonalflagget og hakekorsflagget side om side utenfor det tyske viskonsulatet i Sandefjord. Anledningen var storfint besøk i byen av kapteinen og flere offiserer fra det tyske linjeskipet «Schlesien», som hadde anløpt Larvik havn dagen før. Offiserene skulle blant annet besøke Kongshaugen (Gokstadhaugen) og Hvalfangstmuseet. Besøket ble annonsert i Sandefjords Blad samme dag.

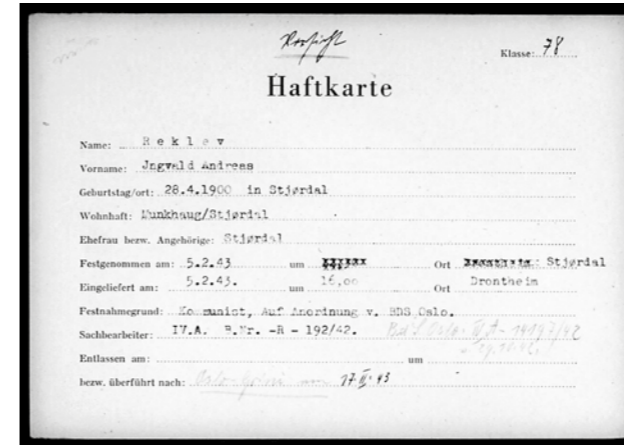
HAKEKORSFLAGGET: I det ene hjørnet kan vi se at flagget er blitt reparert etter brannskaden. SA.01310, Hvalfangstmuseets samlinger. Fotograf: Mekonnen Wolday

På 1930-tallet var arbeiderbevegelsen opptatt av kampen mot framveksten av fascismen og nazismen i Europa. Det ble oppfordret til aktiv motstand i ulike former. Ingvald Andreas Reklev tok saken i egne hender og satte fyr på hakekorsflagget utenfor viskonsulatet. I politiets vaktjournal kan vi lese at han brukte en fiskebolleboks med brennbart materiale festet til en lang stang for å nå opp til flagget. Brannen ble raskt slukket, og Reklev ble holdt fast av forbi-passerende, før han ble anholdt av politiet og ført til arresten. Han ble satt fri senere samme dag, og dagen etter arrangerte han og partifellene et folkemøte på torvet i Sandefjord. Her ble det tumultert med politiet, og møtet ble flyttet inn på Folkets Hus.

Høsten samme år møtte Reklev i retten, hvor han ble dømt til 21 dagers fengsel for å ha forsøkt å brenne opp en annen stats flagg. Reklev ble boende i Sandefjord i flere år, også etter den tyske invasjonen. NKP var det første partiet som ble forbudt, allerede i august 1940. Alle andre politiske partier, bortsett fra Nasjonal Samling, ble forbudt etter den 25. september. Demokratiet var tilsidesatt.

INNHEMTET AV FORTIDEN

Kanskje ble det vanskelig å ha vært aktiv kommunist i lille Sandefjord da den tyske okkupasjonsmakten tok styringen, for Reklev flyttet i løpet av 1941/42 tilbake til Trøndelag og bosatte seg i Stjørdal. Her kan det også hende at han var involvert i illegalt arbeid, uten at vi kan dokumentere det. Han ble i hvert fall arrestert den 5. februar 1943 og ført til Volla fengsel i Trondheim samme dag. På arrestasjonskortet hans kan vi se at han ble arrestert fordi han var kommunist. Arrestasjonen

FANGEKORT: På kortet står det svart på hvitt at Ingvald Andreas Reklev ble arrestert fordi han var kommunist. Kopi av fangekort fra Volla, Falstadsenteret.

ble foretatt etter ordre fra sjefen for sikkerhetspolitiet i Oslo. Det står også oppført henvisning til saksdokumenter, som viser til saker innen det tyske sikkerhetspolitiet.

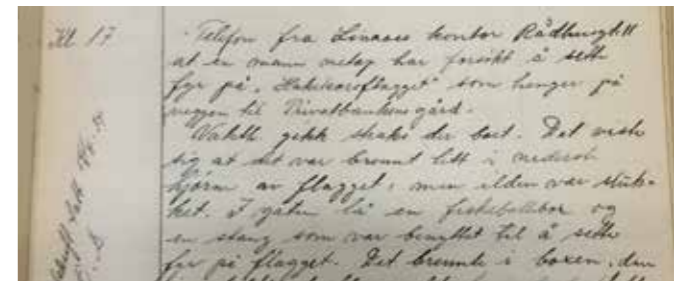
Reklev ble overført til Grini, og i slutten av juni ble han sendt med fangetransport ut av landet og endte i konsentrasjonsleiren Sachsenhausen i Tyskland. Her møtte han en brutal virkelighet og døde den 17. august samme år. Den nazistiske ideologien han hadde protestert mot i 1934, hadde innhentet ham.

MØTE MED DET AUTENTISKE

I Hvalfangstmuseets samlinger er hakekorsflagget Reklev satte fyr på, bevart. Flagget ble etter ildspåsettingen levert inn til en seilmaker i Sandefjord for reparasjon. Det kan ikke ha blitt etterspurt, for selv om flagget ble reparert, ble det aldri levert tilbake til det tyske viskonsulatet. I 1967 ble flagget levert inn som gave til Sandefjord Bymuseum. Reparasjonen synes tydelig i det ene hjørnet.

I Vestfoldmuseenes undervisningsprosjekt «Det angår også deg – demokrati og menneskerettigheter i Vestfold» forteller vi Reklevs historie til elever i videregående skole. Hans historie blir et personifisert eksempel på alle de politiske motstanderne som ble forfulgt og drept under andre verdenskrig, men også i nyere tid.

Flagget blir hengt opp, og det gir elevene et møte med en autentisk levning. Flagget blir både et symbol på nazistisk propaganda og kommunistisk motstandskamp. Dette er noe som gjør at undervisning på museer får en ekstra dimensjon – møtet med det autentiske.

VAKTJOURNAL: Flaggbrenningens hendelsesforløp og påfølgende arrestasjon av Reklev er sirlig ført inn i politiets vaktjournal. SAKO/A-767/J/Ja/L0012

«Flagget blir både et symbol på nazistisk propaganda og kommunistisk motstandskamp.»

KILDER:

- Sandefjord politikammer, SAKO/A-767, Statsarkivet i Kongsberg.
- Fangekort fra arkivet ved Falstadsenteret.
- Maurseth, Per, 1987. Arbeiderbevegelsens historie i Norge, bind 3. Gjennom kriser til makt (1920-1935). Oslo: Tiden Norsk Forlag.
- Børresen, Dag L., 2013. Kampen mot fascismen på Folkets hus. Artikkel på www.sandefjordarbeiderhistorie.no.
- Giertsen, Børre R., 1946. Norsk fangeleksikon. Grinifangene. Oslo, Cappelens Forlag.
- Flagget – SA.01310, Vestfoldmuseene.

Julemat i krigstid

I Vestfoldarkivet har vi en kopi av et hefte med kriseoppskrifter fra 1943, som vi fikk tilsendt for noen år siden. Heftet viser et mangfold av kaker og julemat som skulle erstatte mer tradisjonell mat i en tid med rasjonering av varer. Alle oppskriftene i heftet hadde blitt innsendt av abonnenter. Forordet var oppmuntrende:

«Når vi nå sender ut oppskrifter på mat og kaker som inneholder både egg og smør, sukker og nøtter, sukker-melk og fint hvitemel, da er det fordi det viser seg at husmødrene har litt av hvert i skapet. En har høner som forsyner henne med egg. En annen har spart sammen smør og sukker til julebaksten, en har samlet noen nøtter osv. Ett eller annet utenom rasjonene kan det være å ta av. Men vi har de fleste oppskrifter basert på at man kun har de strengt rasjonerte matvarer og avser små mengder av disse til jul.»

Heftet er lagt ut på vestfoldmuseene.no. Søk «kriseoppskrifter», så finner du det.

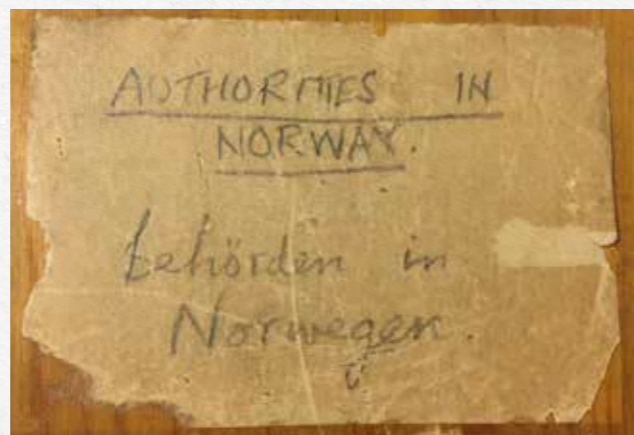
Tekst: Marianne Sørensen, Vestfoldmuseene.

HISTORIEN OM EN ARKIVBOKS

Denne boksen ble brukt av tyskerne til arkivering under andre verdenskrig. Etter frigjøringen overtok engelskmennene de ledige boksene, som deretter ble overtatt av nordmennene og Riksarkivet. Boksen har stått på Hovedøya i Riksarkivets lokaler i Lindøymagasinet, der Helge Paulsen fra Nøtterøy en periode var arkivar og hadde arbeidssted. Da boksene ikke lenger var i bruk, tok Paulsen dem med seg og brukte dem i forbindelse med sitt arbeid med å skrive Nøtterøys historie. Han førte sirlige kartotekkort over ulike temaer brukt i bøkene, blant annet et skipsregister. I 2013 avleverte Paulsen dette grunnlagsmaterialet til Vestfoldarkivet, og dermed havnet boksen her.

Tekst og foto: Ingrid Nøstberg, Vestfoldarkivet

Merkelappen speiler boksens historie, med tekst på både tysk og engelsk: «behörden in Norwegen» og «Authorities in Norway».

SVEIN THORSTEINS SAMLING

Svein Thorstein (1945–2013) var født og oppvokst i Brunlanes. Allerede tidlig i ungdomsårene begynte han å interessere seg for eldre norske blankvåpen. Utover på 1970-tallet ble hobbyen utvidet til å omfatte også uniformer, ammunisjon og antikviteter, og etter hvert spesielt utstyr, foto og dokumenter knyttet til «gutta på skauen».

Svein bygde opp en flott og unik samling knyttet til hjemmestyrkene. Han var også tilknyttet Vestfold Fylkesmuseum (som det het da) i forbindelse med den store krigsutstillingen i 1995. Også kona, Reidun, var en ivrig samler, og sammen drev de Stavern Antikk, selv om Svein jobbet fullt i teknologi-industrien med jobb i NEBB.

Etter Sveins død tok hans nære venn Rune Sørli kontakt med familien med forslag om at samlingen burde avleveres til Vestfoldarkivet. Datteren Heidi tok forslaget opp med familien, og i november 2020 ble samlingen avlevert hit.

Samlingen består blant annet av Fama-rapportens originaleksemplar nr. 1, som hadde tilhørt Milorg-leder Josef Haraldsen, uniformer fra amerikanske flygere som falt ned i Brunlanes april 1945, en rekke dokumenter og foto, materiale tilknyttet sabotasje og slipp, unikt filmmateriale fra frigjøringen av Brunlanes og Stavern, armbind, utmerkelser og mye mer.

Tekst og foto: Heidi Meen, Vestfoldarkivet

[Arkivet A-2517 - Sa 43 - Svein Thorsteins samling, Vestfoldarkivet]

Fragmenter FRA KRIGEN

I Vestfoldarkivet finnes det et par arkiver med det vi kaller fragmenter fra andre verdenskrig. Dette vil si dokumentasjon av ulik art, levert inn av ulike personer gjennom årene. Det ene arkivet er opprinnelig samlet inn av Hvalfangstmuseet, det andre av Vestfoldarkivet.

Her finnes blant annet papirene etter krigsseileren Peder Jensen, som det står om i dette bladet. Her er også mye annet, som minnealbum, krigsminner, rasjoneringskort, illegale aviser, minnebøker, fortegnelser og krigsmedaljer. Her finner vi også heftet *Umennesket* i stort format utgitt av Kamban forlag i 1942 – en billedlig skildring av eksempler på en påstått skitten bolsjevistisk folkerase sammenlignet med den rene germanske rase.

Tekst: Heidi Meen, Vestfoldarkivet

[Arkivene: ARS-A-1312 - Fragmenter fra første og andre verdenskrig, og A-2168 Sa 31 - Fragmenter av krigshistorisk art, Vestfoldarkivet]

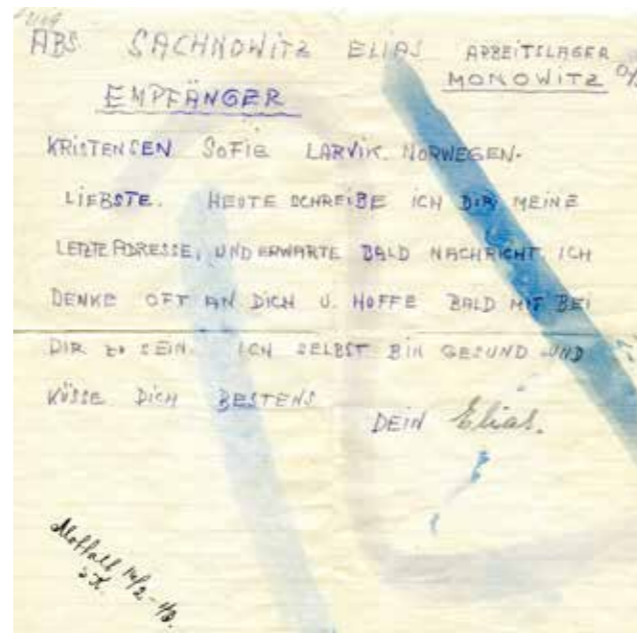
POSTKORT FRA AUSCHWITZ

Vinteren 1943 dumpet det flere postkort ned i postkassa til Sofie Kristensen i Prinsegata i Larvik. Hun kjente avsenderne godt. Det var forloveden Elias Sachnowitz og hans bror og søstre som hadde skrevet til henne. Avsenderadressen var Auschwitz.

TEKST: ANE RINGHEIM ERIKSEN, Larvik Museum |

FRA GODE TIDER: Sofie Kristensen og Elias Sachnowitz fotografert før krigen. Foto utlånt av Bjørg Flekke.

HILSEN FRA ELIAS: Postkort sendt fra Elias Sachnowitz til Sofie Kristensen i februar 1943. Foto: Utlånt av Jødisk museum.

Elias Sachnowitz og Sofie Kristensen ble kjærester og forlovet seg i mellomkrigstidas Larvik. De to var jevngamle, Elias var født i Larvik i 1911 og Sofie i 1912. Vi vet ikke hvordan de traff hverandre, men vi vet at Sofie bodde nederst i Prinsegata, i samme gate som Elias i 1935 startet opp sin klesbutikk Ekko. Sofie var en hyppig gjest hjemme hos familien Sachnowitz og ble godt kjent med Elias' store søskenflokk.

ARRESTASJON OG DEPORTASJON

Elias Sachnowitz og hans familie var norske jøder. Faren, Israel Sachnowitz, kom til Norge i 1907, og sammen med kona Sara etablerte han seg i Larvik i 1911. Israel startet klesbutikk på torget, og ungeflokken på åtte vokste opp og var godt integrert i Larviks-samfunnet.

Da krigen brøt ut, ble situasjonen vanskelig for familien Sachnowitz. Både faren og brødrene til Elias ble flere ganger arrestert etter ordre fra det tyske sikkerhetspolitiet. De opplevde at butikkvinduene deres ble knust eller overmalt med anti-jødiske slagord. Familien måtte dessuten møte opp på politistasjonen og få en rød J stemplet inn i passet sitt, og fylle ut det såkalte «Spørreskjema for jøder i Norge».

Den 26. oktober 1942 ble situasjonen enda mer alvorlig. Denne dagen ble jødiske menn over hele Norge arrestert. Sammen med mer enn 300 andre ble Elias Sachnowitz sendt til Berg interneringsleir utenfor Tønsberg. En måned senere ble også jødiske kvinner og barn arrestert. Den 26. november ble 529 norske jøder deportert til dødsleiren Auschwitz. Blant dem var Elias, hans fire brødre, far og ene søster.

BREVET FRA ELIAS

Sofie Kristensen måtte leve mange uker i uvisshet etter at Elias ble arrestert. Hun ante ikke hva som ville skje med forloveden, og om hun kunne forvente å se ham igjen. Nesten fire måneder etter at han ble arrestert, mottok hun endelig et livstegn. Sofie hadde fått tilsendt et postkort fra Elias, skrevet med blokkbokstaver på tysk. Elias skrev: «Kjæreste. Jeg skriver i dag min nye adresse og håper på raskt svar fra deg. Jeg tenker ofte på deg og håper jeg snart er sammen med deg igjen». Adressen han oppga, var Arbeitslager Monowitz, som var en del av det enorme leirkomplekset i Auschwitz-Birkenau. Elias avslutter det korte brevet med «Ich selbst bin gesund und küsse dich bestens. Dein Elias».

Fra Auschwitz ble det sendt flere slike fangebrev. Alle brevene er skrevet med blokkbokstaver på tysk, og ingen av dem er datert. Kortene har en blå stripe over seg, som tyder på at de har vært gjennomgått av sensuren. Sofie Kristensen har notert på brevet at hun mottok det den 16. februar 1943.

«HOLD DITT HUMØR OPPE»

En snau måned senere nådde et nytt postkort med avsenderadresse på tysk Sofies postkasse. Denne gangen var det Elias' to yngre søstre som hadde skrevet til henne. Frida og Rita Sachnowitz var også blitt arrestert den 26. november 1942, men reisen fra Vestfold hadde tatt tid. De rakk ikke fram til Oslo før fangeskippet Donau hadde lagt fra kai. Søstrene ble plassert på Bredtvedt fengsel i påvente av ny transport. Den 26. februar ble de deportert med skipet Gotenland. De kom fram til Auschwitz natten mellom 2. og 3. mars.

Antakelig har de fått stukket et postkort i hånda med en gang de kom av toget, med beskjed om å skrive hjem. Det er Rita som fører pennen, og hun skriver:

«Liebe Sofie. Vi er kommet hit til Auschwitz Lager bei Katowitz, Oberschleisen. Frida og jeg er begge fremdeles friske og ved godt mot. Vær så snild og hils alle fra oss. Skriv så snart du kan til oss. Vi har vært en uke på reisen. Hold ditt humør oppe, og hils hele din familie. Gud være med dere alle. Kjærlig hilsen Frida og Rita. PS. Klokken er 12 natt og vi er nettopp kommet av toget.»

BREVAKSJONER I LEIRENE

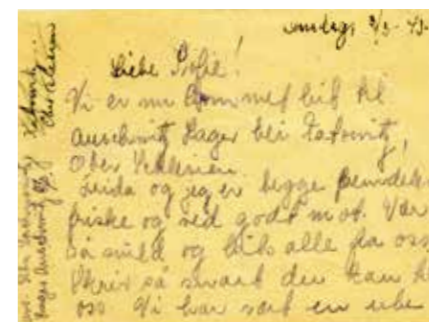
Slike brevaksjoner ble flere ganger igangsatt i leirene. Det er bevart flere slike postkort fra de som ble deportert med Gotenland. Bjarte Bruland omtaler i sin bok «Holocaust i Norge» disse brevene. Han oppgir at postkortene som er bevart, alle er skrevet med blyant. Skriften på kortene er ofte ujevn, som om kortene er skrevet i hastverk eller under et visst press.

Hensikten med å la fangene skrive hjem var å berolige venner og pårørende der hjemme, og lure omverdenen til å tro at de deporterte jødene fortsatt var i live etter ankomsten til leirene i øst. For pårørende ga postkortene håp om at deres kjære ville komme hjem.

Frida og Rita skrev trolig sitt kort mens de ventet på å bli sendt i gasskammeret. Deres dødsdato er den samme som den de har datert postkortet med. Da Sofie Kristensen ei uke senere leste kortet, var søstrene allerede blitt drept.

Sofie Kristensen fikk heller aldri se forloveden sin igjen. I juli 1945 kom Elias Sachnowitz' yngre bror Herman tilbake til hjembyen, som den eneste overlevende i sin familie. Elias var blitt drept bare fire dager etter at Sofie mottok brevet fra ham.

KILDER:
• Jødisk museum, postkort sendt fra Elias, Herman, Rita og Frida Sachnowitz til Sofie Kristensen.
• Bjarte Bruland (2017) Holocaust i Norge, Dreyers forlag Oslo, s. 623–632.

LIEBE SOFIE: Postkortet Frida og Rita Sachnowitz sendte til Sofie Kristensen i mars 1943. Foto: Utlånt av Jødisk museum.

Bergprekenen

– TANKER I KORONAENS TID

Hva var i ferd med å skje med oss, menneskeheten, ville vi bli skilt fra hverandre, lukket inne?

| TEKST: ULLA NACHTSTERN, Vestfoldarkivet |

Den 10. mars 2020, et par dager før landet vårt gikk i dvale, formidlet jeg og Ellen Asplin ved Slottsfjellsmuseet lokal Holocausthistorie. Nyhetsbildet de siste dagene hadde vært urovekkende. Og nå var vi i et rom på Berg fengsel sammen med en 9. klasse fra Borgheim ungdomsskole.

UKJENT UBEHAG

Vanligvis håndhiser jeg på alle elevene jeg snakker med, vi presenterer oss for hverandre, deler navn og blikk. Men den 10. mars pustet vi forsiktig i munnvikene, kremtet i albuene, og alle måtte vi sprite hendene. Jeg kjente på et ukjent ubehag.

I løpet av dagen kom det rykter om at Danmark kom til å stenge skolene og mange skulle isoleres. Hva var i ferd med å skje med oss, menneskeheten, ville vi bli skilt fra hverandre, lukket inne?

HVA TENKTE DE?

Jeg hadde forberedt meg grundig til å snakke med denne klassen. Og noe av det jeg hadde lyst til å løfte frem, var dette: Hva hadde de tenkt, de jødiske mennene fra 15 år og oppover, de som hadde havnet på Berg interneringsleir etter å ha blitt arrestert i sine hjem eller på jobb, på skolen, 26. oktober 1942?

Hva tenkte de på om kvelden for eksempel, når de skulle sove, i trange køyer på rom som de delte med så mange andre? Hva fylles hodet av når man blir revet vekk fra det kjente livet sitt, det livet som, tross sine

utfordringer, kan leves med familie og venner, med lærere og kolleger, med folk man tilfeldig støter knærne mot på busser og tog? Det livet som tillater det man holder kjært.

Jeg vet ikke hva alle disse mennene tenkte. Jeg vet ikke engang om det er mulig å tenke stort når man tvinges til å trekke piggråd rundt seg selv, rundt sine brødre og fedre, uten hansker på hendene. Eller når sulten gnager, skoene gnager, livet gnager hardt og mer brutalt enn vi kan forestille oss.

VILJE TIL LIV OG VARME

Men det jeg vet, er at mennesket er en forunderlig skapning. For selv under de tøffeste vilkår har mange noe som ikke kan knekkes: en vilje til liv og varme. Og for noen av de jødiske mennene på Berg kom denne viljen til uttrykk gjennom dikt. Altså de skrev dikt! Førte dem inn i en hemmelig notatbok som de gjemte unna. Og jeg ser for meg at ordene fødtes mens de gravde og ålte og slet, og at hvert ord følte som en trass, som en frihetsøvelse, et verdighetsprosjekt.

«BERGPREKENEN»

En av disse mennene, en av poetene, var Moritz Gorwitz. Moritz var en ung mann fra Bekkelaget som havnet på Berg sammen med faren og fire av sine fem brødre. Den yngste av dem var bare 17 år. Moritz' videre familiehistorie er blant de tristest og kan leses på et fortau i Arupsgate i Oslo; ti snublesteiner over ti som ble borte. Det er hjerteskjærende destruktivt. Blant det aller mørkeste vi kan forestille oss.

TILBAKE PÅ BERG: 1. oktober 2008 var Moritz Gorwitz tilbake på Berg sammen med sin yngste datter, Kari. Det ble et sterkt gjensyn. Foto: Kari Gorwitz.

«Nå gjelder det at vi ikke velger å være historieløse! Dessuten må vi tørre å velge muligheten til det vakre i elendigheten. Som Moritz og hans medfanger gjorde.»

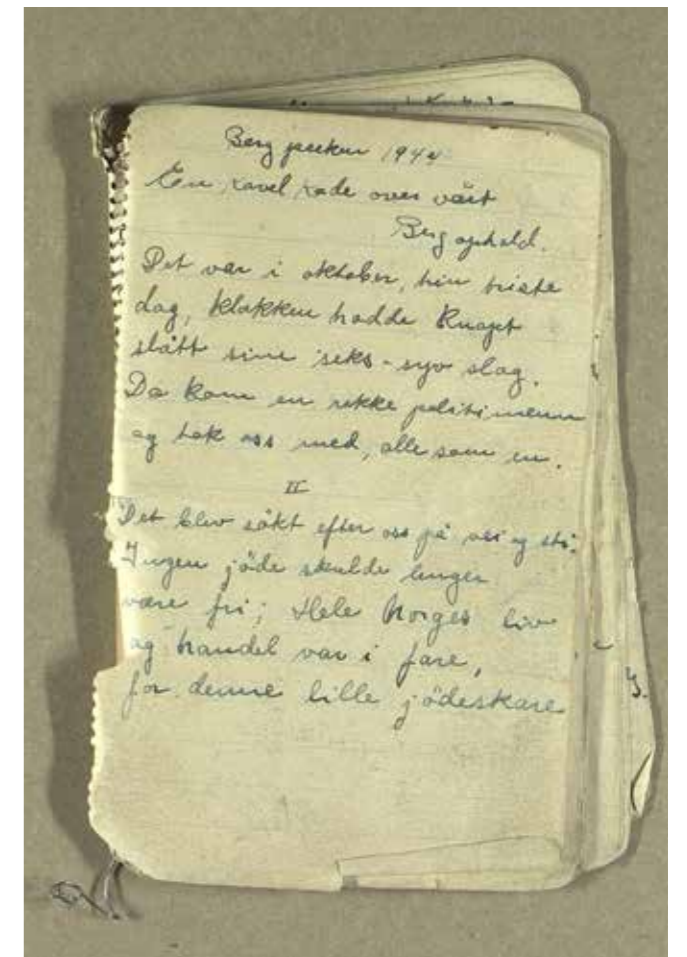
Men nettopp derfor ville jeg løfte frem for elevene at historien hans også finnes i diktboka fra Berg. I det vakre som noen mennesker alltid klarer å dyrke frem midt i det stygge, når det trygge opphører. Jeg tenkte at de trenger å høre det, de unge folka, som ofte kan kjenne at alt er kjørt dersom noe lukker seg og blir umulig.

Det lengste diktet i boken heter «Bergprekenen». Det tar oss med fra arrestasjonen i 1942 og gjennom så mye av hva disse mennene i leiren opplevde, tenkte og følte. Vers på vers.

STYRKE NÅR DET TRENGS

Tanken på denne diktboka har gitt meg litt styrke i det rare året 2020. Og styrke trengs når man ser at så mange folk på jorda vår strever. Når krigsmetaforene strøs ut i ulike medier. Når engstelsen for demokratiet i kjølvannet av pandemien øker. For tenkt om nasjonalstatene styrkes, mens økonomien ligger brakk, globalisering blir ansett som noe skummelt og folk trekkes innunder sterke ledere, uten å få klokskap i retur?

Nå gjelder det at vi ikke velger å være historieløse! Dessuten må vi tørre å velge muligheten til det vakre i elendigheten. Som Moritz og hans medfanger gjorde. Og som mange kunstnere og tenkere i vår egen tid har gjort dette året. De trosset grensene som ble satt for dem, og valgte å renske strupen, spisse penner, dyppe penselen. Og gjennom det har de framkalt denne styrken i oss. En styrke som vi sårt trenger, slik at vi også kan gripe og skape våre egne frihets- og verdighetsprosjekter.

HEMMEG NOTATBOK: Under fangeoppholdet på Berg skrev Moritz Gorwitz og flere medfanger blant annet Bergpreken 1944. Les hele teksten på neste side.

«BERGPREKEN 1944 – EN KAVELKADE OVER VÅRT BERG OPHOLD»

KAVALKADEN BLE SKREVET AV MORITZ GORWITZ, OSKAR WULFF, SIMON MINSTER M.FL. PÅ BERG INTERNERINGSLEIR I 1944.
TEKSTEN ER TRANSKRIBERT AV ULLA NACHTSTERN, VESTFOLDARKIVET. Arkivet A-2193 - Pa 1025 - Gorwitz, Moritz, Vestfoldarkivet.

- I
Det var i oktober hin triste dag.
Klokken hadde knapt slått sine 6-7 slag
Da kom en rekke politimenn
og tok oss med alle som en.
- II
Det ble søkt etter oss på vei og sti
Ingen jøde kunne lenger være fri.
Hele Norges liv og handel var i fare
For denne lille jødeskare.
- III
Man førte oss på Bredtveit inn
Trist i hu og tung i sinn.
Mangt et ansikt var oss ny,
men alle tok det uten kny.
- IV
Vi var samlet der en to-tre dager
og på nytt måtte vi videre drage,
til ukjent sted de førte oss,
og vi fulgte med trass i tross.
- V
Som en hilsen fra den Tyske makt
Ble høylytt dette sagt: "Nach de Eisenbergen midt de schmutzige jüden."
" Det var deres tribudt som ble oss buden.
- VI
Vår ekvipage var jo ikke fin,
i gods og kuvogn ble vi stuet inn.
Vi fikk et glimt av Oslos gater og
husrekker gjennom kuvognenes luftesprekker
- VII
Så skranglet vi videre frem,
fjærnere og fjærnere fra våre hjem.
Togreisen var da omsider slutt
Som dyr ble vi fra vognene jaget ut.
- VIII
Trist og se var alle de gamle,
Deres bær var tung, de holdt på å ramle.
Veien var sumpig og kroppen øm,
Det hele virket på oss som en uhyggelig drøm.
- VIII
Vi vandret over myrlendt jord
Vi spurte hverandre far og bror.
Vi skimtet en to-tre taker.
Da vi kom frem frem så vi noen gissende brakker.
- X
Vår mottakelseshilsen var ikke flott.
Vi så på hverandre,
Det betydde ikke godt,
vi håpet kun det beste.
Vi tenkte på budet: Kjærlighet til neste.
- XI
Den første dag sitter fast i hu.
Vi tenker på den med fryktelig gru.
Det var et spørsmål om hvor mange.
Vi ble stuet sammen i rom og gange.
- XII
Vi hadde ikke vann, Vi fikk ikke en gang vasket våre hender,
Ikke barbert oss, ikke pusset våre tenner.
Vi lå på gulvet, ikke lys, ikke varme.
Hva nyttet vår klage? Hva hjalp vår harme!
- XIII
Dagene gikk med strev og slit,
Uten brød og nesten ikke en matbit.
Fra tidlig om morgenen, til sent på kveld,
Måtte vi slite som en annen trell.
- XIII
Til tross for puff og spenn og mangt et slag
Vi tenkte det lysner nokk en dag.
Vi trodde alle det var en overgang.
Vi tok det med godt humør og munter sang.

- XV
Det første glimt mot veien frem
Var da de gamle fikk reise hjem.
For oss var det til meget trøst
Og trodde snart at vår sak var løst.
- XXII
Hvor ofte ble vi ikke tvunget i sølen,
Krype måtte vi i den skittneste pølen.
Vi måtte arbeide uten mat og drikke
Og hvile fikk vi slettes ikke.
- XVI
Forholdene bedret seg dag for dag,
Vi fikk lys og varme i alle brakkelag.
Vi levde alle i en kameratslig ånd,
Ingen kunne bryte de knyttede bånd.
- XXIII
Vår gode sak og felles mål
Herdet oss til jern og stål.
Vi lot oss ikke svekke,
selv om de tyngste lass vi måtte trekke.
- XVII
Så kom den skjebnesvangre november natt,
Vi ble kalt til appell i lyset fra en billykt,
Det var stille som i et kappell.
Vi spurte hverandre hva ville hende,
Hva har de tenkt å gjøre? Hvor ville de oss sende?
- XXIII
Tiden gikk, mer enn tre år var gått.
Meget hendte i stort og smått.
Vi måtte fremdeles i fangenskap være,
og feire våre høytider uten våre kjære.
- XVIII
Vi ble revet fra hverandre,
fra vår familie, uten å få sagt farvel.
Det var mot vår vilje
I nattens mulm og mørke ble vi utsortert,
Ingen ble igjen. De fleste ble videre transportert.
- XXV
Vi kan ikke nevne alt som hendte,
Men nevne må vi det våre koner sendte,
av brev og pakker og trøstende ord.
Det er minner vi lever på her vi bor.
- XVIII
Våre hjem ble helt og holdent ribbet,
Vi fikk høre at vår familie også ble skibet.
Vi sto her og hadde ingen ting forstått. Det hele
Var trist, det var grått i grått.
- XXVI
Selv om vår skjebne er hård,
Venter vi alle den nye vår.
Den tid vil sikkert komme,
Med sol, lys og sommer.
- XX
Etter å ha mistet vår far, vår bror og venn.
Overlatt til oss selv var vi ca. 70 igjen,
ble våre mødre og søstre også sendt av sted,
heller ikke de fikk være i fred.
- XXVII
La ditt motto være,
hold ut i alt som hender, møt din skjebne
med sammenbitte tenner.
Vær fornuftig og behersk ditt sinne,
Til slutt vil dog rettferdigheten vinne.
- XXI
Så begynte vi å bygge leiren,
Hver dag ventet vi på rettferd og seier,
Som dyr ble vi pint,
hundsett, hånet og jaget.
- XXVIII
Vi feirer den fjerde jul, den siste.
Selv om vi er fanger la oss ikke være triste.
Neste gang vi jul skal feire
har rettferdigheten
vunnet sine seire.

MØTE MED UNGDOMMEN

KRISEKJEKS, KILDER OG MINNESMERKER

Krigen kan formidles til elevene på mange måter. For eksempel gjennom foredrag, praktisk aktivitet på skolekjøkkenet og sykkeltur til sentrale steder og minnesmerker.

| TEKST OG FOTO: MARIANNE SØRENSEN, Larvik Museum |

Høsten 2016 ble jeg spurt om å gjennomføre et formidlingsopplegg på en temadag om 2. verdenskrig for elever i 9. klasse. Temadagen på Brunla ungdomsskole i Stavern startet med et foredrag med bilder og en samtale om hverdagsliv under krigen i Larvik.

KRISEKJEKS SOM INTERESSEVEKKER

Deretter var det tid for baking av krisekjeks på skolekjøkkenet. Oppskriften på krisekjeks har jeg fra boken *Skipkost*, fra hverdagskost til festmat. Oppskriften var enkel og grei og med få ingredienser – deriblant poteter.

Krisekjeks

250 g hvetemel
200 g knuste poteter
60 g smør
4 ss farin
3 ss melk
4 ts hjortetakksalt

Smøret smuldrer i melet, sukkeret blandes i melken og alt blandes til en fast deig som kjevles til en tynn leiv. Prikkes og stikkes ut med glass, stekes ved 150 grader i ca. 10 minutter.

Det å bruke ulike kakeoppskrifter til å belyse historiske epoker og temaer har vist seg å vekke appetitten på historie blant elever. De kulturhistoriske kakene jeg har laget sammen med elever, har vært for eksempel korint-sukkerbrød etter en oppskrift fra tidlig på 1800-tallet, hotcakes (tykke pannekaker) for å lære mer om kappeløpet om Sydpolen og krisekjeks fra krigens dager.

AKTIV HISTORIEUNDERVISNING

Etter en lang økt på skolekjøkkenet tok vi en sykkeltur til aktuelle steder i Stavern. Vi besøkte Sjømannshjemmet, krigsminnesmerket foran kirken, Soldathjemmet, Minnehallen og leieren, hvor elevene fikk høre historien om russerfangene og hva som skjedde med dem.

TILBAKEMELDING PÅ MESSENGER

Som avslutning på temadagen fikk elevene i oppgave å sende meg tilbakemelding på dagen. Tilbakemeldingene var en bekreftelse på at mat og helse og aktiv historieformidling fungerer svært bra. Derfor fikk også andre ungdomsskoler tilbudet, men da som et to timers formidlingsopplegg. De færreste skoler har dessverre anledning til hele temadager.

I alt har flere hundre elever fått en smakebit av hverdagen under krigen.

KILDER:

- «Skipkost fra hverdagskost til festmat» av John Tore Frydenlund og Nils-Henrik Andersen, utgitt av Kulturhistorisk forlag AS, 1999.
- Heftet «Kriseoppskrifter julen 1943».

Sagt av elevene

”Synes det var gøy fordi vi gjorde mye forskjellig. Kunne kanskje sett noe slags video/film. Ellers veldig bra.”

Gutt

”Jeg synes at egentlig alt funket veldig bra og det var gøy. Jeg lærte noe nytt om hvordan de levde i Norge under 2. verdenskrig, også lærte vi om krigsseilerne som var veldig interessant. Vi lærte jo også å lage krisekjeks og det var veldig gøy. Jeg syntes det var bra presentert.”

Gutt

”Dagen har vært veldig bra! Jeg har lært masse nytt. Jeg syntes måten vi har jobbet på var bra og i tillegg utrolig gøy, mest fordi vi fikk være aktive og også gøy å lage mat! Synes ikke du kunne ha gjort noe bedre.”

Jente

”Jeg synes det var interessant å høre om alt egentlig. Grunnen til det, er nok pga. jeg synes det er interessant å høre om 2. verdenskrig. Det var også gøy å få litt variasjon i opplegget når vi skulle bake. Jeg likte at vi var i Stavern også for å se litt lokale steder/minnesmerker. Selv om det det var gøy å bake og være i Stavern synes jeg også at det var interessant å høre om hvordan det var å leve under 2. verdenskrig.”

Jente

”Jeg syntes dagen var veldig interessant. Jeg syntes powerpointen var bra, men kunne kanskje hatt med noen videoer for å få et bedre innblikk. Jeg syntes matlagingen var veldig morsom, og den ga et veldig godt innblikk for hvordan det var i andre verdenskrig. Vandringer var veldig interessant fordi det viste hvordan det var, ikke bare i verden, men i Stavern, der jeg bor!”

Gutt

”Jeg syntes det var veldig interessant, og jeg synes at vi kanskje burde ha flere temaer i 2. verdenskrig. Krisekjeks var moro!”

Gutt

”Jeg synes det var et lærerikt opplegg med variert innhold. Jeg synes presentasjonen først på dagen var veldig spennende, fordi jeg lærte mye nytt. Bakinga var gøy! Jeg ble litt overrasket over hvordan kjeksene smakte, men det var gøy å få litt mer inntrykk over hva folk under 2. verdenskrig syntes var søtsaker.”

Jente

”Dagen har vært bra! Det var gøy å lære mer om andre verdenskrig. Opplegget var gøy fordi vi syklet rundt i Stavern og så på de forskjellige minnesmerkene. Jeg synes ikke du burde gjort noe annerledes. Det var et bra opplegg.”

Jente

”Det ble egentlig ganske gøy, fordi det var variasjon og vi satt ikke bare inne og skrev.”

Gutt

”Jeg syntes at dagen har vært bra og det var morsomt å få lære mer om 2. verdenskrig. Vi kunne kanskje ha lært litt mer om de russiske fangene som du sa. Jeg har lært hvordan jødene hadde det og hvordan andre hadde det i Norge og Larvik. Vi lærte om hva tyskerne gjorde mot de norske fangene. Vi fikk med oss litt om de russiske fangene, men ikke så mye.”

Gutt

På bildet under ser vi blant annet «Peter Wessel». Vestfoldarkivet har arkivet etter Larvik Line AS (A-2117 - Pa 964 - Larvik Line AS)

LARVIK HAVN APRIL 1940

Bildet viser tyske tropper som settes i land i Larvik i aprildagene 1940. Til høyre ser vi den annekterte passasjerfergen «Peter Wessel», malt i kamuflasjefarger. Foto: Jacob Emanuel Ludwigsen, Vestfoldmuseene.

Etter angrepet på Norge den 9. april bød ettersendelsen av tropper og materiell på problemer for tyskerne. Oslofjorden var trang og utsatt for britiske ubåter og miner. Noen dager etter overfallet bestemte derfor den tyske marineledelsen seg for å ta i bruk avlastningshavner i nærheten av Oslo for å gjøre overfarten så kort som mulig. Tyskerne gikk også bort fra å bruke langsomme transportfartøy og heller frakte tropper og materiell med mindre og raskere fartøy.

Larvik ble den viktigste anløpshavnen for de tyske forsyningsskipene ved siden av Oslo. I april, mai og juni 1940 kom det store mengder tropper og materiell til Larvik. Samtidig begynte den annekterte passasjerfergen «Peter Wessel» å gå i skytteltrafikk mellom Larvik og Frederikshavn med tyske soldater og militært utstyr.

Larvik egnet seg godt som anløps- og transitthavn. Det var kort vei til Danmark, og Larvik hadde også god kapasitet i havna, jernbaneforbindelse til Oslo og et godt utbygd veinett.

Tekst: Ane Ringheim Eriksen, Larvik Museum
Kilde: Egil Christophersen (1995): «Vestfold i krig»

DIGITALISERTE FOTO

På Vestfoldmuseenes fotoweb kan du se og søke i tusenvis av fotografier, men også i filmer og lydklipp fra samlingene.

Se: vestfoldmuseene.no

TÅRNET OKKUPERT: Tyske soldater fra Luftwaffe har inntatt Vestfold Fylkesmuseums arkeologiske magasin i Slottsfjellstårnet, april 1940. Fotograf ukjent. Foto: Slottsfjellsmuseets fotosamling.

DEMOKRATI UNDER JORDA

I 1940 falt det norske demokratiet. Bortsett fra Nasjonal Samling ble alle partier forbudt. Nøtterøy arbeiderungdomslag klarte å lure okkupasjonsmakten.

Høsten 1940 innhentet okkupasjonsmakten medlemslister og møtebøker fra politiske partier og foreninger. De unge styrerepresentantene i Nøtterøy arbeiderungdomslag fikk snusen i dette og handlet raskt: De fikk laget en falsk protokoll med referater fra møter som aldri var blitt holdt, og med navn på personer som ikke eksisterte. Den ekte protokollen ble pakket inn i en regnfrakk og annet vannett materiale og deretter gravd ned på et lurt sted. Valget falt på skogen på Ravndal, ved siden av et stort tre som ble merket.

Etter freden i 1945 møttes styret for å grave opp igjen protokollen. Problemet var bare at det hadde vært vedhogst i skogen i løpet av krigen, og det merkede treet var hugget ned. Det ble en intens leting uten resultat. Året etter fant styret endelig protokollen, som var blitt både fillete og vannskadet. I dag oppbevares protokollen trygt i Vestfoldarkivets magasiner, sammen med annet arkivmateriale etter arbeiderbevegelsen i Vestfold.

Tekst: Ulla Nachtstern, Vestfoldarkivet.
Foto: Mekonnen Wolday, Vestfoldmuseene.

[Arkivet A-1344 - Pa 271 - Nøtterøy arbeiderungdomslag, Vestfoldarkivet]

NORDISK ALUMINIUM: Fabrikkanlegget i Holmestrand, slik det så ut i 1940.

Holmestrand

– ET ALLIERT BOMBEMÅL?

Nordisk Aluminium i Holmestrand ble satt til å produsere flymaterialer for tyskerne under okkupasjonen. I september 1944 ble fabrikken utsatt for en sabotasjeaksjon som satte denne produksjonen ut av spill resten av krigen. Hva lå bak aksjonen, og hvorfor var den så vellykket?

| TEKST: KASPER SØYLAND, Aluminiummuseet |

Da andre verdenskrig brøt ut, var Nordisk Aluminium i Holmestrand i en god utvikling. Fabrikken hadde videreforedlet aluminium fra morselskapet Norsk Aluminium Company AS (NACO) sitt smelteverk i Høyanger siden 1919. På grunn av lav etterspørsel etter aluminium i Norge hadde man blant annet satsset på å levere innpakkingsmaterialer til den fremadstormende hermetikkindustrien på Vestlandet. Mer enn ti år med forskning og utvikling måtte til før man på midten av 1930-tallet lyktes med å lage verdens første aluminiumhermetikk, noe som slo an i utlandet. Hermetikkmaterialer og kjøkkentøy la grunnlaget for en ekspansiv periode på 1930-tallet. NACO bygget opp et skandinavisk system for videreforedling gjennom oppkjøp av anlegg i Sverige og Danmark.

STRATEGISK METALL

Erfaringene bidro til å sette fabrikken i Holmestrand i stand til å levere noen av datidens mest avanserte materialer. Slike såkalte «herdete materialer» er legeringer med innslag av magnesium og kobber, som herdes i romtemperatur. Den teknisk krevende prosessen ble patentert av Alfred Wilm ved det tyske selskapet Dürener Metallwerke (Dürener) i 1903, og materialet ble døpt duraluminium. Den høye bruddstyrken gjorde det mulig å bruke aluminium i selvbærende konstruksjoner.

Mot slutten av 1930-tallet leverte Nordisk stadig mer av slike materialer. Holmestrandfabrikken grovpresset delene, som ble til busser og trikker ved Strømmens verksted. Materialene ble også brukt til å produsere store tanker til meierier og bryggerier, og det ble eksperimentert med bygningsmaterialer.

Den lette vekten gjorde det mulig å redusere energiforbruket i transportsektoren, og særlig på ett område ble dette avgjørende. Duraluminium la til rette for en enorm utvikling innen sivil og militær luftfart. Aluminium, som også brukes i ammunisjon, ble derfor et stadig viktigere strategisk metall i mellomkrigstidens opprustningskappløp.

Ettersom situasjonen i Europa tilspisset seg, ble mange bekymret for Norges forsvarsevne. Særlig ble luftvåpenet kritisert for å være utdatert. NACOs grunnlegger, Sigurd Kloumann, var blant de krasseste kritikerne. Han jobbet for å etablere en norsk produksjon av det amerikanske jagerflyet Curtiss Hawk. Flyet skulle lages på lisens, og Nordisk Aluminium skulle ha en sentral rolle.

I et stortingsvedtak i 1939 ble det bestemt at duralplater skulle produseres og grovpresses i Holmestrand. Strømmens verksted skulle finpresse delene, og en ny

militær flyfabrikk skulle settes opp i tilknytning til den eksisterende sivile flyfabrikken på Kjeller. Det ble beregnet hvor mye av det aluminiumholdige mineralet bauxitt man trengte til to års produksjon. Ettersom Norge ikke har egne forekomster av denne råvaren, ble bauxitten importert til formålet. Samtidig satte man i gang en utvidelse av valseverket i Holmestrand.

FLYMATERIALER TIL FIENDEN

Det tok ikke lang tid etter tyskerne okkupasjon av Norge 9. april 1940 før det ble klart at de hadde store planer for landets aluminiumindustri. Flymaterialer var noe tyskerne hadde et nærmest konstant akutt behov for. Blitzkrig-taktikken var avhengig av et sterkt flyvåpen, og antallet nedskutte fly økte dramatisk etter hvert som tofrontskrigen eskalerte. Okkupasjonsmakten gav Heinrich Koppenberg ansvaret for dette. Han var satt inn som ny leder for flyprodusenten Junkers Flugzeug- und Motorenwerke, da det jødiskeide selskapet ble nazifisert.

«I løpet av 1943 hadde fabrikken nær doblet de opprinnelig tyske kravene ...»

Koppenberg ankom Norge den 16. april 1940, sammen med representanter for Dürener. Aluminiumfabrikken i Holmestrand stod øverst på agendaen. Den tyske delegasjonen ankom fabrikken to dager senere, mens kampene om Norge raste for fullt. De inspiserte anlegget og overtok umiddelbart lageret på 300 tonn dural. Etter besøket ble det inngått en avtale der Dürener forpliktet seg til å kjøpe 50 tonn flymaterialer i måneden. Ifølge avtalen skulle Dürener stå for opplæring av norsk nøkkelpersonell og forsyne Nordisk med nødvendig teknologi og materiell.

Det var krevende å valse så tynt og nøyaktig som tysk flyindustri krevde. De første årene av okkupasjonen ble derfor tidvis så mye som halvparten av duralen vraket. Milorg-folkenes «Stille sabotasje» var medvirkende til å forsinke arbeidet. Blant annet forsvant en del valsefett. Med hjelp fra Dürener lyktes det imidlertid Nordisk å overkomme de tekniske problemene. I løpet av 1943 hadde fabrikken nær doblet de opprinnelig tyske kravene, med leveranser på 90 tonn i måneden. Det var nok til å produsere 50 jagerfly. Det var kanskje i utgangspunktet et beskjedent bidrag, men de alliertes bombing

på kontinentet førte til at fabrikker i provinsen fikk større betydning mot slutten av krigen. Ved inngangen til 1944 var derfor Nordisk aluminiumindustri i Holmestrand ikke lenger en ubetydelig produsent av tyske flymaterialer. De grovpresede platene ble videre bearbejdet ved den danske søsterbedriften DAI, som ved krigsutbruddet hadde blitt instruert av NACO om å handle i henhold til konsernets interesser.

BOMBEMÅL?

Selv om regjeringen i London var klar over hva som skjedde i Holmestrand, hadde fabrikken lav prioritet som bombemål. Dette var i tråd med London-regjeringens livslinjepolitikk, som handlet om å skåne norske økonomiske interesser og «holde hjulene i gang».

Å hevde at man fulgte denne linjen, var hovedforsvaret til flere av dem som ble anklaget for økonomisk samarbeid med tyskerne etter krigen.

Frykt for at byen skulle bli utsatt for alliert bombing, fikk politisjefen i Holmestrand til å ta kontakt med den kommunistiske motstandsbevegelsen.

Oppdraget ble gitt til overrettssakfører Torvald Meyer. Han var regionleder i Sabotasjeorganisasjonen (Saborg) i Vestfold og hadde nylig gjennomført en vellykket aksjon mot arbeidstjenestens kontorer i Tønsberg. Meyer samlet en aksjonsgruppe på seks betrodde menn, blant dem flere såkalte «gutta på skauen». Det ble opprettet kontakt med en sympatisør som jobbet på kontoret på Nordisk. Han kunne komme med informasjon om hvor transformatorer og andre viktige elektriske installasjoner befant seg på innsiden av murene. Å finne frem raskt var en avgjørende faktor.

INTELLIGENT SABOTASJEAKSJON

Natt til 27. august 1944 stjal Meyer og hans nestkommanderende, som var ansatt ved bilforretningen Bergans auto i Tønsberg, en av forretningens varebiler. De hentet fire sabotører, våpen og sprengstoff ved Saborgs hytte Bjørndalsstua i Vivestad og kjørte til Holmestrand. I ly av mørket snek de seg forbi den tyske vekten og revnet gjerdet med en innøvd teknikk. Bak murene uskadeliggjorde de den norske vekten og hunden hans. En av sabotørene var svært hundevant. Han filleristet den norske vaktens schæfer, så den ble snill som et lam og fulgte lojalt med gruppen resten av aksjonen.

De som jobbet nattskift, ble beordret til spiserommet, dit arbeiderne hadde fortalt sabotørene at det aldri kom tyskere. Der ble det delt ut engelske sigaretter mens ladningene ble plassert. Meyer og hans menn rakk akkurat å komme seg ut av fabrikken før det første

«Aksjonen var en del av den kommunistiske motstandsbevegelsens koordinerte sabotasje på krigsviktig produksjon.»

smellet kom. Vel framme ved bilen oppdaget de at det venstre forhjul var punktert, noe Meyer hadde mærritt om resten av livet. Alle satte seg på den ene siden, og slik lyktes det dem å komme seg til Undrumsdal uten å bli oppdaget. Her dumpet de bilen og overnattet hos en sympatisør, før de gikk tilbake til Vivestad. Ødeleggelsene på fabrikken var store, og de menneskelige kostnadene små. Kun den norske vekten ble sendt til Grini. Ellers var det ingen represalier av de ansatte på fabrikken.

Aksjonen var en del av den kommunistiske motstandsbevegelsens koordinerte sabotasje på krigsviktig produksjon. Et par måneder før aksjonen i Holmestrand hadde de sprengt transformator-fabrikken Per Kure i Oslo. Vanskeligheter med å få tak i ny transformator var sterkt medvirkende til at tyskerne ikke lyktes med å få produksjonen av flymaterialer i gang igjen i løpet av krigen. London-regjeringen omtalte aksjonen i rosende ordelag i radiosendingen den 2. september, og de illegale avisene kalte det et eksempel på «intelligent sabotasje». Det ble lagt vekt på at krigsviktig produksjon ble uskadeliggjort på en slik måte at produksjonen enkelt kunne gjenopprettes etter krigen, helt i tråd med livslinjepolitikken. Senere samme høst satte Milorg opp produksjon av flymaterialer på sin liste over sabotasjemål.

Det er grunn til å kalle aksjonen i Holmestrand både vellykket og intelligent. Materiell til 50 jagere i måneden for resten av krigen var relativt betydelig, hvis man tar bombingene av tysk flyindustri med i betraktning. God planlegging og det at Milorg og den kommunistiske motstandsbevegelsen trakk i samme retning, bidro til dette, og etter krigen kunne man enkelt sette i gang igjen.

Hvor overhengende var egentlig faren for at Holmestrand ville blitt bombet? Det var lavt prioritert i okkupasjonens første fase, da fabrikken fortsatt slet med høy vrakprosent. Men det at fabrikken ble i stand til å levere nesten dobbelt så mye som tyskerne opprinnelig ba om, gir grunn til å tro at politimesterens bekymring for alliert bombing av Holmestrand hadde en viss berettigelse. Det ville selvsagt vært en katastrofe for byen og dens innbyggere, slik som ved Hydros anlegg på Rjukan og Herøya året før.

1. PRESISJON:

Tyskerne satte høye krav til nøyaktighet, og de første årene var andelen vrak svært høy.

2. TYSK INTERESSE:

Notis fra Vestfold Arbeiderblad 20. april 1940.

3. PLAKAT:

Plakat fra Norsk Aluminium Company.

4. ETTER SABOTASJEN:

Ødeleggelsene etter sabotasjen var store.

Det var transformatoren som var hovedmålet for de kommunistiske sabotørene.

FRA OKKUPASJONSMAKTEN:

Heinrich Koppenberg ankom Norge 16. april 1940, sammen med representanter for Dürener. Aluminiumfabrikken i Holmestrand stod øverst på agendaen.

Foto: Bundesarchiv Bild.

Representanter for den tyske aluminiumsindustri i Holmestrand i går.

Direktør Brodtkorb kan ikke gi opplysninger om besøket, men det vil bli gitt senere.

De to representanter var interessert i å holde produksjonen oppe.

To representanter for den tyske aluminiumsindustri var i Holmestrand i går, og gikk gjennom fabrikken.

Direktør Brodtkorb svarer på forespørsel at han ikke kan gi oss nærmere opplysninger ennå, men at det vil bli gitt senere.

Etter hva vi forstår var de to representanter meget interessert i å holde produksjonen oppe.

KILDER:

• Arkivet etter Hydro Aluminium Rolled Products AS (A-1821), Vestfoldarkivet.

TUNGTVANNET FRA VEMORK

TUNGTVANNSAPPARATUR PÅ HYDROGENAPPARAT I 1934: Første fase av produksjonen av tungtvann foregikk trinnvis i apparatur som var montert på hydrogenapparatene. Foto: Norsk Hydros fotosamling/NIA

Høsten 2017 satte Norsk Industriarbeidermuseum i gang en industriarkeologisk utgraving for å finne Tungtvannskjelleren på Vemork. Håpet var å finne rester av gulvet og en av veggene, men snart ble det klart at arkeologene hadde funnet langt mer. Hele kjelleretasjen var intakt! Hvorfor er funnet av Tungtvannskjelleren så viktig?

| TEKST: GUNHILD LURÅS, Norsk Industriarbeidermuseum |

Ved siden av å være et materielt vitnesbyrd om fortida har kjelleren en spennende og viktig historie. Hydrogenfabrikken på Vemork ble bygget i 1928 for å levere hydrogengass til produksjon av kunstgjødsel, men fabrikken er også kjent for å være åsted for en av de mest berømte og spektakulære sabotasjeaksjonene under andre verdenskrig. Fabrikken ble jevnet med jorden i 1977 etter å ha vært i drift i 43 år.

Framstillingen av tungtvann begynte på midten av 1930-tallet. Første fase av produksjonen foregikk i en apparatur som var koblet til hydrogenapparatene. Den siste fasen, høykonsentreringen, foregikk i spesialkonstruerte celler (HK-anlegget) i fabrikkens østre kjeller, som nå har fått navnet Tungtvannskjelleren.

ATOMKAPPLØPET

Tungtvann (D₂O) lukter, smaker og ser ut som vanlig vann, men har egenskaper som bremser biologiske og kjemiske prosesser. Datidens forskere trodde at man kunne bruke det innen kjemisk og medisinsk forskning. Samtidig med at spenningen mellom stormaktene økte på slutten av 30-tallet, viste deg seg at tungtvannet kunne brukes i atom-forskning.

Flere stater opprettet nasjonale atomprosjekter, og kappløpet om å utvikle en atombombe var i gang. Tungtvannet fra Vemork ble en viktig del av Frankrike og Nazi-Tyskland sine atomprogrammer. Britene ønsket å ødelegge det tyske prosjektet ved å sette Vemork ut av spill.

Ved krigsutbruddet i 1939 var produksjonen av tungtvann innstilt på grunn av lav etterspørsel. Etter at den tyske deleieren i Norsk Hydro, I. G. Farben, bestilte betydelige mengder med tungtvann i januar 1940, besluttet bedriften å ta opp igjen produksjonen. Bestillingen på to tonn var enorm. Fra 1935 til 1939 hadde Norsk Hydro solgt om lag 40 kg.

MER OG MER TUNGTVANN

I februar 1940, to måneder før den tyske invasjonen, ga generaldirektør Axel Aubert lederen for hydrogenfabrikken, ingeniør Brun, i oppdrag å utarbeide planer for å øke produksjonen. Flere hydrogenapparater i fabrikken skulle tas i bruk, og i tillegg skulle HK-anlegget få ni nye spesialceller med større effekt. Det nye anlegget ville femdoble produksjonskapasiteten; fra 300 til 1500 gram per døgn. I begynnelsen av 1941 kunne Brun rapportere at anlegget hadde en kapasitet på hele 2 kg i døgnet.

Tyskerne ønsket imidlertid å kjøpe enda mer tungtvann, og Norsk Hydro gikk i gang med nye planer om å øke produksjonen. Nå skulle alle 288 hydrogenapparater i fabrikken brukes i første fase, og HK-anlegget skulle utvides fra 9 til 18 celler. Målet var å tredoble produksjonen til 4,2 kg i døgnet. En ny plan var i gang ved årsskiftet 1941/42. Denne gangen var intensjonen å doble produksjonen fra 4,2 til 8 kg per døgn. Hydrogenfabrikkene på Notodden og Sæheim (Rjukan) skulle også begynne å lage tungtvann.

SABOTASJE OG GJENOPPBYGGING

Produksjonstallene viser at planene hadde god effekt. I 1940 var tungtvannproduksjonen 112 kg, og i 1942 var den steget til 1 140 kg. Britene besluttet å gå til aksjon. Natten til 28. februar sprengte Kompani Lingesoldater, med Joachim Rønneberg i spissen, alle cellene i HK-anlegget.

Ti dager etter kom beskjeden om å bygge opp igjen anlegget, og dessuten skulle det legges til rette for økning av produksjonen. Rommet skulle utvides med tre meter for å gi plass til 36, i stedet for 18, celler i HK-anlegget. I midten av april, omtrent 1,5 måned etter sabotasjeaksjonen var produksjonen i gang, og måneden etter ble det tappet et lite parti tungtvann fra anlegget.

I juni var produksjonen steget til nesten 200 kg. Mottak av 100 kg lavkonsentrert tungtvann fra Tyskland gjorde

at produksjonen av høykonsentrert tungtvann kom i gang fortere enn antatt. Produksjonskapasiteten på dette anlegget var 10 kg i døgnet.

TVANG?

Ble Norsk Hydro tvunget til å produsere tungtvann? Kildene og litteraturen forteller at representanter fra tyske militære tydelig viste fram sin interesse for tungt-vannet under okkupasjonen. Bare timer etter sabotasjeaksjonen i 1943 kom blant annet øverstkommanderende for de tyske styrkene, general von Falkenhorst, til Vemork. Men det kommer også fram at Norsk Hydro hadde kommersielle intensjoner. Selskapet valgte å tro på tyske forsikringer om at tungtvannet kun ble brukt til sivile formål.

Etter den amerikanske bombingene av Herøya i juli 1943 tok Norsk Hydro sterkt til orde for å begrense produksjonen. Resultatet var at den nye generaldirektøren, Bjarne Eriksen, ble arrestert. Etter bombingene av Vemork i november samme år ble framstillingen av tungtvann innstilt. Beslutningen innebar også stans i produksjonen på de nye anleggene på Såheim og Notodden.

TUNGTVANNSKJELLEREN SEPTEMBER 2018: I 2020 startet Norsk Industriarbeidermuseum å bygge et museums- og sikringsbygg over ruinen. Foto: Tomasz Wacko/NIA

MUSEUMS- OG SIKRINGSBYGG

Tre år etter funnet av Tungtvannskjelleren på Vemork satte museet i gang med å bygge et museums- og sikringsbygg som skal bevare ruinen for framtida. Her skal museet også fortelle historien om hydrogenfabrikken og tungtvannet. Historien skrives ikke en gang for alle; kunnskapen må utvikles og formidles slik at nye generasjoner får mulighet til å forstå sin egen fortid og bruke erfaringene til å ta valg til det beste for samfunnet.

Britene ønsket å ødelegge det tyske prosjektet ved å sette Vemork ut av spill.

KILDER:

- Ketil Gjølme Andersen «Flaggskip i fremmed eie. Hydro 1905-1945», Pax Forlag 2005.
- Roar Løken «Milorgs D16», Maana Forlag 2020.
- Jomar Brun «Brennpunkt Vemork», Universitetsforlaget 1985.
- Norsk Industriarbeidermuseum, A-1108 Hydro Rjukans arkiver.
- Hjemmefrontmuseet, arkivet etter Forsvarets Overkommando.

Fra arkivet

EN NETTRESSURS SOM ANGÅR OGSÅ DEG

Vestfoldmuseene har utviklet en nettressurs knyttet til formidlingsopplegget «Det angår også deg», som tar for seg konsekvenser av nazistisk tankegods og handlinger i Vestfold under andre verdenskrig.

Nettressursen inviterer elever på ungdomstrinnet og i videregående skole til å jobbe med historiske kilder og egne holdninger. Den kan brukes som en forlengelse av skolebesøk ved et av våre besøkssteder i «Det angår også deg» eller som et selvstendig opplegg uavhengig av hvor eller om skolene har deltatt.

Elevene vil møte ulike temaer, steder og menneskeskjebner i ressursen. I hver bolk ligger det tekster, kilder og elevoppgaver som de kan jobbe med selvstendig eller i grupper.

Stedstilørighet er et viktig stikkord for «Det angår også deg» og for nettressursen. De lokale fortellingene

danner et grunnlag for å forstå det store holocaust. Gjennom det nære, ved å fokusere på steder og mennesker fra elevenes egne områder, blir historien aktuell og angår dem mer direkte.

Dersom elevene ønsker å løfte blikket litt, til vår region, kan de velge å sette seg inn i flere bolker og få en dypere forståelse og kunnskap om lokal krigshistorie, samt en øvelse i historiebevissthet og kritisk tenkning.

Tekst: Ulla Nachtstern, Vestfoldarkivet

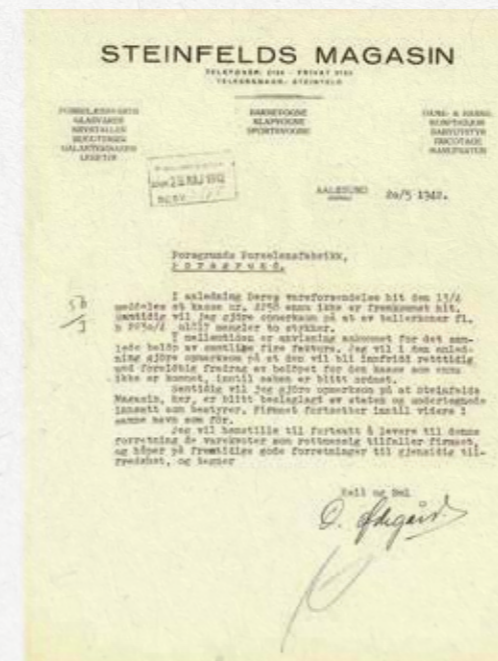
Se: vestfoldmuseene.no/det-angar-ogsaa-deg

Steinfelds skjebne

I arkivet etter Porsgrunds Porselænsfabrik på Telemark museum finnes det mye handelskorrespondanse fra krigens dager, blant annet dette brevet fra Steinfelds magasin i Ålesund. Den jødiske ung-gutten Israel Steinfeld hadde flyttet fra Trondheim til Ålesund i 1905. Allerede i 1910, bare 21 år gammel, etablerte han sin første forretning – Londoner 15 øres basar. Senere utvidet han forretningen, og den fikk navnet Steinfelds magasin. Som det fremkommer av brevhodet, var vareutvalget stort. 15. mai 1942 ble Steinfeld arrestert og forretningen konfiskert av staten. Av brevet, som er datert 20. mai samme år, ser vi at magasinet har fått ny bestyrer, O. Ødegård, og brevet underskrives med «Heil og sæl». Innen 3. mai 1943 var både Steinfeld, hans kone og deres to barn deportert til Auschwitz og drept der.

Tekst: Kirsten Tangen, Telemark Museum

Porsgrunds Porselænsfabrik

TYSKLAND SOM HJELPENDE ELLER KONTROLLERENDE HÅND?

Tyskernes okkupasjon påvirket handelsmarkedet i Norge. Porsgrunds Porselænsfabrik er en av bedriftene som merket dette, både når det gjaldt import og eksport av varer.

| TEKST: CAROLINE KLAVENES, Telemark museum |

Før andre verdenskrig hadde Porsgrunds Porselænsfabrik (PP) flere land de både eksporterte til og importerte fra. De importerte for eksempel kugleflint fra Danmark, silkesvamper fra Sverige og glødestaver fra Sveits. Alle var viktige for produksjonen av porselen, men et av de viktigste produktene fabrikken trengte å importere, var kaolin. Kaolin er en av bestanddelene i porselen og var derfor livsviktig for driften, og dette fikk de primært fra Tyskland.

HANDELSAVTALE MED TYSKLAND

Handelskorrespondansen til PP fra krigsårene bærer preg av to forhold: nei til bestillinger fra norske privatpersoner, og ja til bestillinger fra de tyske militærstyrkene. Korrespondansen preges av fabrikkens handelsavtale med de tyske militærstyrkene, som krevde at fabrikken brukte mye av sin produksjonskvote til nettopp dette. Norske bedrifter og privatpersoner fikk derfor som oftest ikke kjøpt det de ønsket. Brevveksling med norske forhandlere viser at de butikkene som solgte PP-produkter, fikk en viss kvote, men at dette ofte ikke var nok. Fordi den tyske hæren ofte hadde bestillinger på flere tusen varer under krigen, var det umulig for den norske porselensfabrikken å produsere nok varer til alle.

EKSSPORT AV KAFFEKOPPER OG ISBJØRNFIGURER

Men samtidig som den tyske hærens store bestillinger hindret handelen innad i Norge, reddet det kanskje porselensfabrikken. Norge var okkupert av Tyskland, og hadde ikke PP tatt imot de tyske militære bestillingene, ville det nok heller ikke vært noe grunnlag for bestillinger fra det norske folk.

Handelen med Tyskland innebar for det meste kaffekopper, noen inngraverte, andre ikke. Det var også flere

bestillinger av isbjørnfigurer. Disse var det ofte personer høyt i det tyske militæret som bestilte til hverandre. Men alle disse bestillingene ville ikke vært mulig hvis det ikke hadde vært for importen den norske porselensfabrikken hadde fra Tyskland.

IMPORT AV NØDVENDIGE RÅVARER

For tidsrommet 1940 til 1945 er det funnet ca. 300 bestillinger av materiale eller råvarer fra Tyskland til Porsgrunds Porselænsfabrik. Det var særlig to varer som ble bestilt fra Tyskland. Det ene var mønsterark, altså mønstre på ark, også kalt bogen. Det andre var kaolin. Kaolin var og er et viktig produkt for PP, da dette er en av tre bestanddeler i porselen. De to andre bestanddelene er knust stein, det vil si kvarts og feltspat, og dette kunne fabrikken skaffe mer lokalt.

Det tyske kaolinet var også en av grunnene til mottoet «Porsgrund Porselen, 90 % norsk». Fabrikken fikk nesten alt kaolinet sitt fra Tyskland. Det faktum at PP var avhengig av å få kaolin fra utlandet, gjorde at Tyskland ble PP sin største, og nesten eneste, handelspartner under krigen.

Under krigen purret Porsgrunds Porselænsfabrik ofte på varer fra Tyskland. Ofte gjaldt purringene bestillinger på kaolin. Slike beskjeder inneholdt gjerne varsler om at fabrikken måtte legges ned hvis ikke varene kom frem i tide. Dette kan selvfølgelig ha vært et virkemiddel PP brukte for å få fortgang i prosessen, men man kan også gå ut ifra at PP under hele krigen lå i fare for nedleggelse.

Fabrikken hadde syv ulike tyske kaolin-leverandører. En gjenganger gjennom krigsårene var firmaet SEOK. I tillegg var det elleve leverandører av mønsterark, og Deutsche Gold-und-Silber-Scheideanstalt var en av leverandørene med flere leveranser.

HVORDAN PÅVIRKET KRIGEN FABRIKKEN?

En kan diskutere om Porsgrunds Porselænsfabrik handlet med Tyskland fordi de hadde gode varer, eller om det var fordi de måtte. I dette tilfellet er nok begge teoriene korrekte. Det er helt tydelig, spesielt i handelsbrevene fra 1940, at PP hadde kontakt med tyske fabrikk før krigen. Det faktum at handelen blomstret opp i november 1940, og at flere av kontaktene ble stille etter at krigen var over, kan tyde på at noe av handelen var en følge av krigen. Men PP sendte også korrespondanse til tyske fabrikk/butikker om at de gjerne ville ha kontakt når krigen var over, og at PP ikke lenger måtte prioritere den tyske hæren i sin produksjon.

Det er vanskelig å si noe annet enn at Porsgrunds Porselænsfabrik var avhengig av Tyskland under krigen. I korrespondansen til Tyskland la fabrikken

Det tyske kaolinet var også en av grunnene til mottoet «Porsgrund Porselen, 90 % norsk».

press på leverandørene ved å si at det er livsviktig å få inn råvarer for å overleve krigen. Selvfølgelig vet vi ikke om dette var et «kjøpstriks», men PP selv presiserte at de var avhengige av Tyskland. Handelsforholdet mellom PP og Tyskland ble en selvfølge under krigen, som en følge av handelsavtalen. Vi vet ikke om avtalen var frivillig eller tvang, men vi vet at avtalen med den tyske hæren var avgjørende for produksjonen til PP under krigen.

Var så Tyskland en hjelpende eller kontrollerende hånd for Porsgrunds Porselænsfabrik under krigen? Antagelig var den begge deler, for samtidig som handelen med Tyskland var et krav, gjorde den at PP klarte å holde produksjonen i gang under hele krigen.

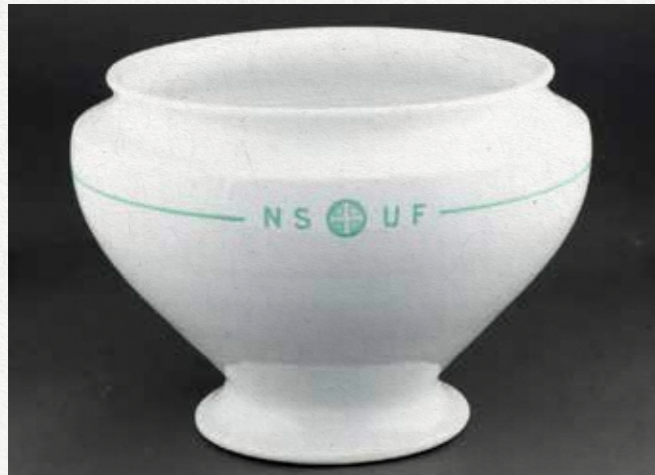

PRODUSERT I PORSGRUNN: Kruset med vikingskip, høye fjell og nazisymbolikk, er fra 1944. Kulevasen over er fra 1928, og er dekorert med hakekors mellom hovedmotivene (her ser vi Trefoldighetskirken i Oslo) og i en bord på krigen. Begge er designet av Nora Gulbrandsen. (Telemark museum.)

KILDER: Arkivet TGM-A-1074 - Porsgrunds Porselænsfabrik, Ea Korrespondanse handelspartnere 1939-1944, Telemark museum.

På DigitaltMuseum kan du søke i mer enn 2,9 millioner objekter fra landets museer. Her finner du blant annet noen av Vestfoldmuseenes samlinger relatert til andre verdenskrig. På digitaltmuseum.no kan du se mer om hvert objekt. Skriv inventarnummeret i søkefeltet for å finne informasjon om den aktuelle gjenstanden.

DigitaltMuseum er utviklet av KulturIT og støttes av Kulturrådet.

Suppeterrin fra perioden 1940–45. NSUF står for Nasjonal Samlings Ungdomsfylking. Dette var det norske motstykket til den tyske nasjonal-sosialistiske barne- og ungdomsorganisasjonen Hitlerjugend. NSUF var for barn og unge i alderen 10–18 år.

Inventarnummer: SA.07264 (Hvalfangstmuseet)

Syskrin brukt til å gjemme radio under krigen.

Inventarnummer: VF.07750 (Slottsfjellsmuseet)

Blendingsgardin laget i (opprinnelig) sort, ugjennomsiktig papir, festet i en trestokk. Under krigen var slike blendingsgardiner påbudt i alle vinduer i opplyste rom. Da krigen var over, ble det arrangert en felles «bålfest» i flere norske byer, der gardinene ble brent til allmenn jubel.

Vestfoldmuseene har få gjenstander fra krigstiden. Rullgardinen er derfor et verdifullt supplement til museets samlinger.

Inventarnummer: SA.04312 (Hvalfangstmuseet)

Om ikke annet er oppgitt er gjenstandene fotografert av Mekonnen Wolday, Vestfoldmuseene.

Den flotte trefuglen er et «fangearbeid», produsert av en østeuropeisk krigsfange i Sandefjord, 1944–45. Fuglen ble gitt i gave som takk for omsorgen til en kvinne som delte ut matpakker til fangene. Hun fraktet matpakkene gjemt i barnevognen til broren (f. 1944).

Inventarnummer: SA.07505 (Hvalfangstmuseet)

Vrakrest av et Ju 88-fly, laget av duraluminium. Produksjonen av duraluminium var en av hovedårsakene til at aluminiumfabrikken i Holmestrand ble kontrollert av tyskerne kort tid etter invasjonen i 1940. Ifølge intertidsskriftet «Nytt fra Nordisk» forsvant et stort parti med duraluminiumplater fra kaia i Holmestrand under krigen i et sabotasjeangrep.

Inventarnummer: HAM.00005 (Aluminiummuseet)

Surrogatkaffe laget av rug. Under krigen laget man surrogatkaffe av ristede frø fra andre planter enn kaffe.

Inventarnummer: SA.04308 (Hvalfangstmuseet)

Krigsseddel fra 1944 til en verdi av 10 kroner.

Inventarnummer: SA.0408 (Hvalfangstmuseet)

FLYTENDE KOKERI: «Southern Empress» av Port Stanley, Falklandsøyene. Fotograf ukjent. Fra Hvalfangstmuseets fotosamling.

FRA HVALFANGER TIL KRIGSSEILER – STYRMANN PEDER JENSENS NEDTEGNELSER

Rundt 6300 nordmenn var på hvalfangst da Norge ble okkupert av Tyskland våren 1940. En av dem var styrmann Peder Jensen fra Nøtterøy. Hans notisbøker gir oss et innblikk i dette.

| TEKST: LONE KIRCHHOFF, Vestfoldarkivet |

Hvalfangsten har vært en viktig næring for Norge, og våren 1940 var mer enn 6300 hvalfangere om bord på 11 kokerier og 100 fangstbåter på vei hjem etter avsluttet fangstesong i Sørishavet. Mange hvalfangere fikk ikke mulighet til å komme hjem til Norge før krigen var over i 1945. En av dem var styrmann Peder Jensen.

ØYENVITNESKILDRINGER

Peder Jensen var født på Nøtterøy i 1894. Etter å ha tatt sin styrmannseksamen giftet han seg med Margit Jensen og bosatte seg på Hystad i Sandefjord. Da krigen brød ut i 1940, var han 39 år. Han ante intet om at det skulle ta fem år før han igjen kunne komme hjem til familien i Sandefjord. Jensen kom til å dele skjebne med en rekke norske sjøfolk som enten ble krigsseilere eller tok arbeid på land i krigsårene.

I tre små notisbøker har han skrevet om sine opplevelser. De gir oss en øyevitneskildring fra det første krigsåret. Peder Jensen skriver godt og hverdagslig om stort og smått på reisen til England og tiden i London frem til han fikk ny hyre og i 1940 gikk inn i Nortraship. Han begynner sine erindringer i september 1938, da han som norsk mannskap påmønstret det engelske selskapet Southern Whaling and Sealing CO. Vi følger ham under overvintringen i Durban og gjennom to fangstesonger i isen om bord på blant annet hvalbåten «Southern Star».

HJEMREISE FRA SYDISHAVET MARS 1940

Fangsten sluttet 6. mars 1940, og reisen hjemover kunne begynne. Først gikk de til Cape Town. Her skriver han:

«Krigen raset i full styrke i Europa og det var spenning i luften. Vi avgikk Cape Town med hvalbåtene med ordre for England via forskjellige bunkers pladser og vi gik i konvoy, hvalkokeriet «Hektor» var i samme konvoy og var Commadore skibet, jeg var nu ombord på «Southern Foam».»

Jensen forteller at neste havn er Freetown. De hadde forbud mot å bruke radio, men de fanget opp nyheten om at Norge var blitt invadert, tre dager etter de avgikk Cape Town. Da de ankom Gibraltar, forteller han om tett trafikk av alle typer fartøy og mange krigsskip.

Videre seilte de inn i den engelske kanalen og så horder av tyske fly over seg på vei til England. Reisen endte i Hull, hvor mannskapet fikk landlov og pass med kontroll, det vil si at de ikke fikk være ute etter kl. 20, og at de måtte møte på emigrantkontoret hver morgen.

BOMBER OVER LONDON

Det norske delen av mannskapet avmønstret i Hull og ble sendt til London. Våren 1940 ble det opprettet et herberge for norske sjøfolk og hvalfangere i London; St. George's. Her fikk de hjelp av pastor Ursin fra Sjømannskirken til å finne losji hos en familie i New Cross-distriktet.

I tre små notisbøker har Peder Jensen skrevet om sine opplevelser. De gir oss en øyevitneskildring fra det første krigsåret.

Dette var midt under bombingene av London, og Jensen forteller om mange og lange våkenetter i mer eller mindre provisoriske beskyttelsesrom: «Der var mange ledige sjøfolk og de fik hurtig nok av bomber for vi ble bombet nat og dag. Vi hadde nu bod i London i en lang tid og var trett av alt, aldrig tryk, aldrig ro, så man ble glad den dag man fikk hyre. Di skulle ha en del mand-skaper, som skulle hente noen hvalbåter op til England, som lå oplagt i Walvis Bay og glad var jeg, da jeg kunne mønstre på og komme vek fra London for jammen var det utrivelig og nerveslitende.»

TIL SJØS PÅ NYTT

Reisen videre til Walvis Bay gikk via Glasgow. Etter en dramatisk natt på stasjonen med ny bombing var de på reise til Glasgow som første etappe sammen med 112 hvalfangere. «Da vi kom fram til kaien i Glasgow lå Castle båtene klar og ventet på os, så var det pass control og ombord gikk vi og nu var vi på en båt igjen, vi følte os kanskje mere hjemme, skjønt det var jo ikke noe bedre på sjøen. Nu ble kursen satt for Cape Town via St. Helena... Der var mange passasjerer [om bord] deriblant barn, mange ble evakuerte fra England og mandskaper som skulle til flystasjoner i Syd-Afrika.» Etter et par måneder og en del viderverdigheter kom Peder tilbake til Storbritannia. Denne gangen til Skottland. Turen forløp pent: «Vi så jo noen olje flekker, om det var etter topederinger eller noget annet vet vi jo ikke, vi tenkte at noget vilde vel snart indtreffe, eller skulle vi være like heldig denne turen som den forrige da vi kom op fra feltet. Vi gikk til Gourock og kom dit Nyårs aften 1940 og ble liggende der 1 måned før vi fik montert kabler for magnetiske miner som det ble så mange av rundt den engelske kyst. Det tok tid og Nortraship hadde vist avskrevet os, og at vi var senket eller tatt på optur tilbake til Skotland.»

AVMØNSTRING OG NY HYRE

Peder Jensen ble værende i Skottland til 19. februar 1941, da han ble sendt til Newcastle for avmønstring. I henhold til avtalen med Nortraship hadde ikke mannskapet tillatelse til å ta arbeid i land.

Peder Jensen var heldig og overlevde krigen. Han seilte for Nortraship, i den norske uteflåten, som 1. styrmann på flere skip og fikk etter krigen tildelt både krigsmedalje og Haakon den VIIIs frihetsmedalje.

Ifølge Krigsseilerregisteret fant mange sjøfolk fra hvalfangstsesongen 1939–1940 veien til andre flåter, som uteflåten og den norske marine. I registeret blir disse «hvalsjøfolkene» definert som krigsseilere. Hvalfangere er en av de største gruppene av sjøfolk som er registrert her.

KILDER:

- Arkivet ARS-A-1312, Fragmenter fra første og andre verdenskrig, F/0001/01 Erindringer av Peder Jensen, Vestfoldarkivet
- krigsseilerregisteret.no/no/sjøfolk
- arkivverket.no/utforsk-arkivene/andre-verdenskrig/sjofart-i-krig/velferd-for-sjøfolk

HVALFANGER PEDER JENSEN: Registreringsboken til Jensen fra de engelske myndigheter, vi ser at hans norske pass er utstedt i september 1938 da han reiste ut med «Southern Express» på hvalfangst.

HVALFANGER, KRIGSSEILER, SOLDAT

Våren 1940 var den norske hvalfangstflåten på vei hjem fra Antarktis etter endt sesong. Det tyske angrepet den 9. april gjorde at hjemreisen måtte avbrytes. Mange søkte til engelske byer. Hva skulle hvalfangerne gjøre nå som de ikke kunne reise hjem?

| TEKST: EIVIND THORSEN, Hvalfangstmuseet |

ALENE I DEN STORE VERDEN

17-åringen Leif Hilding Lorentzen fra Larvik var en av flere hundre norske hvalfangere som våren 1940 befant seg i London. Han hadde høsten før reist ut som messe-gutt på kokeriet «N. T. Nielsen Alonso». På hjemvei hadde besetningen på kokeriet blitt beordret i land av britiske myndigheter ved passering Gibraltar. Etter en måneds internering i Marseille var de blitt sendt nordover til Brest, der transport over til Storbritannia ventet. Det skulle gå over fem år før Leif kunne sette foten på norsk jord igjen. Leif, som fortsatt ikke var fylt 18 år, var heldig og traff sin onkel, som også hadde mønstret av i London.

I forbindelse med Hvalfangstmuseets dokumentasjonsprosjekt «Førstereis» i 2010 skrev Leif at det var en støtte for han å ha en voksen å søke råd hos. Sammen fikk de sommeren 1940 arbeid i det engelske landbruket, som hadde stort behov for arbeidskraft. Han forteller at de norske hvalfangerne ble sendt med tog til Cheltenham, der de ble stilt opp på en åpen plass. Bønder fra nærområdet hadde møtt opp, og de valgte ut dem som var aktuelle å tilby arbeid. Mange av

hvalfangerne var kraftige karer med erfaring fra gårdsarbeid. Det er kanskje ikke så rart at Leif på 17 år sto igjen til slutt. Heldigvis syntes bonden som eide nabogården som onkelen til Leif skulle arbeide på, synd på han, og han «forbarmet» seg over Leif.

Etter et par måneder som gårdsarbeider fikk Leif hyre i den norske handelsflåten. Han ble krigsseiler og tjenestegjorde i Nortraship krigen ut. Hvalfangerne som fortsatt var i Storbritannia, hadde imidlertid fått et nytt alternativ.

HVALFANGERE TIL SKOTTLANDSBRIGADEN

I Dumfries i Skottland var en norsk militæravdeling nylig blitt opprettet. Avdelingen skulle senere bli kjent som Skottlandsbrigaden. Den første kontingenten, som bestod av 200 hvalfangere, ankom Dumfries den 6. juni 1940. På stasjonen ble de møtt med korpsmusikk og en delegasjon med byens prominente innbyggere. Dumfries hadde i 1940 cirka 25 000 innbyggere. Byen fikk bystatus på 1100-tallet og er kjent for sine vakre broer over elven Nith, samt for å være stedet der nasjonalskalden Robert Burns tilbragte sine siste leveår.

Hvalfangerne ble innkvartert i det nedlagte ullspinneriet The Torqueer Mills, som raskt fikk kallenavnet «Mølla». I første etasje var det store soverom med plass til 50 mann i hvert rom, mens det i kjelleren var spisesal og kjøkken. Etter hvert som stadig flere meldte seg til tjeneste, økte behovet for mer plass, slik at flere hus ble leid inn. Ett av disse var «Norges Hus», plassert midt i hjertet av Dumfries.

Det er fryktelig å gå slik og ikke vite hvorledes det står til hjemme. Håper inderlig at dere alle har det bra. Jeg har det så godt som jeg kan få hatt det.»
(Erling Anker Rønning, 17. april 1940)

De norske hvalfangerne ble tatt svært godt imot av lokalbefolkningen og satte raskt preg på den lille byen. Hyren etter en vellykket hvalfangstsesong var blitt utbetalt ved avmønstringen, så penger var ikke et problem. Det verserer mange artige historier om møter mellom nordmenn og skotter av motsatt kjønn. En av dem forteller om en ung kvinne som stoppet ved vekten til leiren og ønsket å spandere sigaretter. Hun antok nok at nordmennene hadde begrensede ressurser. Vaktmannen ble overrasket og svarte med å invitere denne kvinnen med ut samme kveld. Hun ble tatt med på en finere restaurant der den ene retten flottet enn den neste ble servert, selvfølgelig akkompagnert av eksklusive viner. Den skotske kvinnen ble etter hvert bekymret og fryktet at hun måtte betale for hele gildet. Nordmannen kunne umulig ha råd til dette. Da regningen kom, bladde hvalfangeren opp en bunke med sedler, betalte, tipset generøst og bestilte to flasker champagne til å ta med. Da den forbløffede kvinnen spurte om han var offiser, svarte nordmannen at alle de norske soldatene hadde penger, bortsett fra offiserene. I mars 1941 ble avdelingen organisert som en brigade, og den talte da rundt 1400 mann. Brigaden kom i løpet av krigsårene aldri i kamp som selvstendig enhet, men flere av underavdelingene deltok i ulike militære oppdrag. Tanken var å ha brigaden i bakhånd til bruk under frigjøringen av Norge. Da brigaden ble oppløst i 1945, bestod den av cirka 2900 soldater. I tillegg kom Hærens Kvinnekorps, som talte rundt 450 personer, inkludert sykepleiere.

EN KRIGSSEILERS DAGBOK

Ikke alle som endte opp i Skottland under krigen, vervet seg til brigaden i Dumfries. Erling Anker Rønning (f. 1909) hadde sesongen 1939–1940 hyre på det flytende kokeriet «KOSMOS». Tirsdag den 9. april 1940 lå «KOSMOS» ankret opp i Dakar. Fra lugaren skrev Rønning i sin syvende sans: «Norge mobilisert. Tyskerne bombarderer flere byer. Oslo inntatt. Krig. Quisling.» Dagboken til Rønning viser tydelig at tilgangen på korrekt informasjon i dagene som fulgte, var mangelfull, og at det verserte mange rykter om hva som foregikk i hjemlandet. Han skriver blant annet den 13. april at engelsk marine har senket sju tyske krigsfartøyer i norsk havn, og dagen etter at allierte tropper er landsatt flere steder langs kysten. Han har så streket over dette og notert «Løgn». Den 14. april 1940 avslutter han dagboken med ordene «Skulle vært hjemme.»

Det er lett å forstå at uvissheten om situasjonen hjemme må ha vært vanskelig. Ordene som er skriblet ned den 17. april, er et tydelig vitnesbyrd om dette. «Det er fryktelig å gå slik og ikke vite hvorledes det står til hjemme. Håber inderlig at dere alle har det bra.» En uke senere fortsetter han: «Bare jeg kunde få greie på hvorledes du har det, Gerd?» Rønning hadde giftet seg året i forveien og noterte på bryllupsdagen den 2. juni: «Jeg tenker meget på dig i dag, Gerd! Husker du et år i dag?»

Rønning var med på flere overfarter mellom Storbritannia og Halifax og havnet midt i «The battle of Britain» våren 1941. Han beskriver i dagboken fryktelige bombeangrep både i London og i Hull. I likhet med de som vervet seg til brigaden, ble Rønning etter hvert stasjonert i Skottland. Han tjenestegjorde som stuert ved marinens sykehus i Edinburgh fra august 1942 til juni 1945. Etter seks år ute kunne Erling Anker Rønning reise hjem og møte Gerd igjen. Fotografi fra hagefesten i forbindelse med hjemkomsten er utstilt i Hvalfangstmuseets nye utstilling «We were out to get whales».

KILDER:

- Holmås, Julian 1997. Den norske Brigade i Skottland. I Historien om Skottlandsbrigaden 1940–1945. Forlaget Grenland AS.
- Innsendt materiale fra Leif Hilding Lorentzen i forbindelse med Hvalfangstmuseets dokumentasjonsprosjekt «Førstereis» i 2012.
- Kopi av dagboken til Erling Anker Rønning.

FRA HVALFANGER TIL SOLDAT: Dumfries sommeren 1940. De nyankomne hvalfangerne har fått utdelt våpen. Foto: Scottish Norwegian Connection.

TRENING: Militærtreningen er i gang. Her trenes det nærforsvar med bajonett. Dumfries sommeren 1940. Foto: Scottish Norwegian Connection.

FRA KRIGENS TRAGEDIER TIL SLEKTSFORSKERENS KILDER

Den glemte veien til bestefars ukjente liv

Før andre verdenskrig var et faktum, fikk skipperne verden over et vanskelig valg. De fleste sto i kontakt med rederiet sitt og fikk beskjed om hvor kursen skulle settes, men slett ikke alle. Likevel virket det slik at magesfølelsen pekte ut landet vest i Europa som destinasjon, for de som stolte på eget skjønn.

| TEKST: ROLF DAHL, Slekt og Data Vestfold |

Etter krigsutbruddet krevde engelske myndigheter at den norske handelsflåten skulle registreres i England, men gjennom opprettelsen av organisasjonen The Norwegian Shipping and Trade Mission tok norske myndigheter i London styring. Med dette ble nærmest hele den norske oversjøiske flåten samlet i det som ble verdens største skipsrederi. Telegramadressen Nortraship var forkortelsen som også ble brukt i dagligtale.

NORTRASHIP – MAKTSENTER OG VERKTØY

Nortraship ble et lite stykke Norge, en stat uten land, vann og gråstein. Vår konge og gullbeholdning hadde man likevel fått med, selve nasjonalstatens bekreftelse. Teller man opp Nortraships departementer og kontorer, kommer man til nærmere 90 ulike avdelinger verden over. Nortraship ble et maktsenter og et verktøy for å vinne krigen. Hovedoppdraget var transport av krigsmateriell. Men organisasjonen sørget også for at Norge gikk ut av krigen som en holden nasjon.

Nortraship som rederi ble avsluttet i 1945. Hele arkivet fra både New York og London ble sendt hjem, men her ble det så mye etterarbeid med oppgjør til rederier, kommuner og mannskaper at det tok mange år å komme a jour. Først i 1964 ble det siste erstatningsoppgjøret med rederiene avsluttet. Arkivet vokste etter hvert til anslagsvis 1750 hyllemeter. Ettertidens slektsforskere

kan være glade for at rederne registrerte sine skip i Nortraship. Under Krimkrigen 80 år tidligere ble skip registrert på fransk side, og der ble det vanskeligheter med arkivene i etterkant.

30 000 KRIGSSEILERE

Å være krigsseiler er en samlebetegnelse for alle som hadde jobb om bord i norske skip under de to verdenskrigene.

Idet siste krig brøt ut, ble både hvalfangere, kokker, matroser og andre sjøfolk samlet i England. Der ble de så fordelt på skip i Nortraships tjeneste. Patriotisme og penger (bedre hyre) ble brukt som motivasjon for å få mannskapene ut på sjøen igjen. Gjennom de fem krigsårene var det godt over 30 000 sjømenn i Nortraships flåte. Dette var stort sett menn og unge gutter, men også noen kvinner.

Rømninger blant mannskapene forekom også den gang, gjerne på grunn av dårlig hyre og usikkerhet rundt fartsrutene. Krigsseilerne søkte ofte etter arbeid der de kunne slåss mot nazismen – for eksempel ved å hoppe av båten i Australia for så å ta hyre på et godt armert troppetransportskip, også registrert der. Da sparte de skatt og fikk høyere hyre. Men Nortraships årvåkne personale greide som oftest å spore opp avhopperne, gjennom sitt store nettverk og gode etterretning.

LONDON MARS 1944: Fra Nortraships kontor i London, Tanker Department. Fotograf ukjent. Fra NTBs krigsarkiv, Riksarkivet.

Preset krigsseilerne levde under, var stort. Det sies at presset på mannskapene var høyere enn det stridene personell opplevde på slagmarken. Antagelig fordi de ikke kunne ta igjen med sin motpart. De var flytende målskiver for ubåtene som lå og vaket i bølgene, og mer enn 3500 norske krigsseilere døde.

Sjømenns innsats har vært lite verdsatt. Men også en annen gruppe fortjener omtale, selv om de ikke var utsatt for det samme presset som mannskapene, nemlig kontorpersonelet og administrasjonen. Man kan lure på hvordan de greide å holde styr på mannskaper, overføringer, lønninger og frakter, kunder og oppdragsgivere. De hadde ikke dagens gode hjelpemidler, så man kan forestille seg et meget stort forbruk av papir og blyant.

Etter hjemkomsten var det sjelden krigsseilerne fortalte om det de hadde vært igjennom. Men ved å sammenstille flere tilgjengelige kilder kan du selv rulle opp ulike detaljer ved en krigsseilers liv.

Rolf Dahl er en av ildsjelene fra Slekt og Data Vestfold som Vestfoldarkivet samarbeider med om digitalisering av arkiver. Før jul 2020 ble Dahl tildelt den nasjonale Hedersprisen for sitt utrettelige arbeid for foreningen.

Se mer på slektogdata.no

På de to neste sidene får du Rolf Dahl sine tips til å finne frem til kildene.

Slektsforskerens tips til krigsseilerkilder

Leter du etter slekta under krigen, er system og struktur viktig. Du bør begynne med å samle alt du har av opplysninger, også uinteressante. Det beste er å følge en persons liv fra slutten av 1930-tallet, gjennom alle kildene under krigen og et par år etter. Her følger en rekke tips og råd til hvordan du kan gå frem:

1)

Start i 1939 eller tidligere, avhengig av når den du leter etter, tok seg hyre. Først med hyrekontorene i byene, som også er kretsene skipsfarten er delt inn i. Disse har bestått med omtrent det samme inndelingssystemet siden 1850. Det er en stor fordel om du har sjøfartsboka til den du leter etter.

2)

Videre går letingen til Nortraships båter med mannskapslistene og seilingsruter. Vær oppmerksom på at krigsseilerne skiftet båter hele tiden. Det tok gjerne tre til seks måneder fra New York, i sikksakk-seiling til Australia og hjem igjen. Hvis man slapp unna torpedoen, da.

3)

Hvalfangere arbeidet ofte sammenhengene for et rederi (fast ansettelse). De gikk gjerne direkte til rederiet når sommeren var på hell og ny sesong nærmet seg. Korrespondanse i rederiene viser at folk med tidligere erfaring ble foretrukket. Er du usikker på rederiet, kan du forsøke å finne det blant de rederier som var tilsluttet Nortraship. Ikke alle rederier har etterlatt seg arkiver, men i Vestfoldarkivet ligger arkiver etter de fleste hvalfangstredier i Vestfold. Igjen – begynn med protokollene som starter før krigen. Ofte stopper de når Nortraship overtok, og da kan du bruke det arkivet.

4)

Norsk Sjømannsforbund kan være en annen inngang. Dette var ikke en avdeling av Nortraship, men forbundslederen ble etter hvert også leder for mannskapsavdelingen i Nortraship. Vil du søke i medlemslister her, må du kontakte forbundet. I dag er det pensjonister som står på for slektsforskere og andre interesserte. Det eksisterte tre konkurrerende fagforeninger, som etter hvert forsvant. Dagens Norwegian Seamens Club er ikke en av dem.

5)

Arbeidsforhold, lønninger og politiske forhold som var viktig for mannskapene, finner du i arkivet etter Nortraship. Medlemslister med mannskapenes navn, skipsnavn, destinasjon og varighet vil være viktige opplysninger for den videre reisen i kildene. Det norske innskudds- og trekkontor for sjøfolk ble opprettet i London i 1942, med en avdeling i New York. Målet var å ivareta sjøfolkens økonomiske forhold. Det administrerte blant annet den delen av lønna som skulle hjem til familiene. Dette var vanskelig, for nazistene likte ikke at krigsseilerne tjente til livets opphold gjennom å delta i en krig mot Tyskland. Det ble trukket skatt, og sjøfolka kunne også betale inn ekstra trekk, som sparing. Denne institusjonen var statlig, men fungerte som en avdeling i Nortraship. Personalappene er arkivert sammen med Nortraships arkiv, og de er gullverd for slektsforskningen.

6)

Kommer du ikke i mål med letingen på denne måten, kan du starte nærmere nåtiden, for eksempel midt på 1970-tallet. Da ble det utbetalt midler til krigsseilerne fra Nortraships Sjømannsfond, også kjent som Nortraships hemmelige fond – lånefondet for sjømenn. Fondet ble opprettet for å bedre forholdene etter at norske sjøfolks tillegg for krigsrisiko ble kraftig redusert, som en følge av at hyren blant de allierte skulle utjevnes. Fondet er oversiktlig og greit å orientere seg i. Det var heller ikke veldig hemmelig. Enkelte ganger ble penger utbetalt etter en død krigsseiler, men da kom arveloven inn i bildet. Hadde man barn, ble det et arveoppgjør. Man kan derfor også lete i kommunearkivene. Etter utregningen som danner grunnlaget for den utbetalte erstatningen, vil man se hvilke båter vedkommende hadde vært på, og hvor lang opptjeningsstid han hadde. Fondet ble lagt ned i 1998.

7)

Ofte har man for lite opplysninger i letingen etter slekta. Det er også mulig å gå inn i departementenes arkiver for å komme til de riktige stedene i Nortraship. Start i Digitalarkivet og spor opp «Fortegnelse over norske sjømenn som døde i utenriksfart 1940–1960». Dette er en navneliste med ulykkestype, som krigsforlis, adresse og arkivnummer.

8)

En annen kilde er Minnehallen over sjømenn i Stavern, bygget som minne etter første verdenskrig. Her finnes

oversikt over sjømenn som mistet livet i andre verdenskrig. Har du funnet sjømannen i departementsarkivet, kan du her finne hvilken båt ulykken skjedde på. Igjen – bruk Nortraships arkiv.

9)

Leter du etter kvinnelige sjøfolk, kan du starte i Det norske innskudds- og trekkontor. Kvinner arbeidet gjerne som messe- eller lugarpiker og etter hvert i radiatorrommet. Telegrafisten hadde en viktig jobb om bord, og «gnista» (som telegrafisten ble kalt) ble en person alle mannskapene kjente godt. Likevel var det kun 17 ansatt i Nortraship i 1941–42.

10)

Du kan også lete etter krigsseileren i protokollene til de rederiene som avsluttet personalregistreringen i eget selskap og overførte mannskapene til Nortraship. Der finnes utbetalinger og overføringer av lønninger. Det er protokoller datert 1939–40 eller 1941. I Vestfoldarkivet gjelder det både hvalfangstredier som var operative bedrifter gjennom krigen, og de rederiene som lå nede i samme periode.

11)

Warsailors.com er en flott kilde laget av Siri Holm Lawson. Hun er krigsseilerdatter og startet arbeidet med sin fars skipperliv som mål, men målet ble utvidet til en kilde med de fleste mannskaper og båter, seilingsruter og anløpssteder krigen gjennom til 1945. Svært mange krigsseilere var spredd over hele kloden og kunne ikke komme hjem før båten de var på, gjorde det. Derfor er det viktig å lete i kildene også etter 1945.

12)

Også personalkort etter utenlandske rederier med avdeling i Norge gir «kjøtt på beinet». Et eksempel er agentfirmaet Onèsimus Andersen, representant for Chr. Salvesen & Co. Ltd. Onèsimus Andersen hadde kontor i Tønsberg og hyret inn hvalfangere for både Chr. Salvesen i Skottland og norske selskaper. Kontoret var i virksomhet fra 1927 til langt ut på 1960-tallet, med et opphold i krigsårene. Her er det viktig å vite litt om sjømannen, kanskje navnet og om nettopp dette hyrekontoret ble brukt. Personalkorta herfra er svært innholdsrike. Først med eget navn og adresse, så med både kone og barn. Til og med alder på barna kan stå. De som mistet livet, er innført i arkivet i ettertid. Slett ikke alle ble torpedert. HMS var helt ukjent for krigsseilerne – altfor mange mistet livet i arbeidsulykker i England eller USA. Det kunne være

fallulykker i ei tørrdøkk, sykdom og trafikkulykker, men også rene «tulleulykker» etter en altfor våt kveld på byen. Kildene finnes i Vestfoldarkivet.

13)

I arkivet etter Thor Dahl AS finnes en oppstilling som gjelder mannskapene med sine gamle hyretrekk, som aldri kom fram til familien. Familiene overlevde på lån og tilskudd av forskjellig slag hjemme i Norge. Enkelte familier måtte tilbakebetale penger til rederiet. Disse oppstillingene er en skikkelig «samrøre», men viser alle ansatte i Nortraship som opprinnelig tilhørte Thor Dahl AS. Her er anmerkingsrubrikkene svært interessante. Det kan for eksempel stå: «1 barn blir 16 år i 1941. kr 1000,- i banken». Familien hadde mer penger «på bok» i norsk bank enn det hyretrekket sjømannen måtte sende hjem. Man mente tydeligvis at familiens 16-åring burde stå på egne ben. Det vil si at familien måtte tilbakebetale det overskytende av lån de hadde, minus trekk. Et brev til Thor Dahl AS fra Sjøfartsdepartementet forteller at enkelte familier ikke kunne ta opp lån i bank med sikkerhet i Sjøfartsdepartementet, som var det vanlige, for familien kunne ha eiendom som burde belånes først. Tilbakebetalingen på lånene kunne være umulig fordi familiefaren var på sjøen. Det var dessuten usikkert om han noen gang ville dukke opp i hjemlandet. Dette er også uvurderlige arkiver fordi vi får vite stilling, navn, fødselsdato, månedlig trekk og trekkmottakers navn og adresse. Kidene finnes i Vestfoldarkivet.

Nortraship opererte bare i fem år, men som arkivskaper levde det helt opp mot tusenårsskiftet. Sjøfartsbyene i England eller Skottland har også tilgjengelige arkiver etter våre krigsseilere, men lite ligger på nett. Tar man kontakt direkte med de engelske arkivene, blir man møtt med stor velvilje.

SENTRALE ARKIV:

- Arkivet S-4532 - Nortraship, Arkivverket
- Arkivet ARS-A-1320 - Onèsimus Andersen representant for Chr. Salvesen & Co. Ltd. (Vestfoldarkivet)
- Arkivet ARS-A-1011 - Thor Dahl AS, Vestfoldarkivet

KILDER:

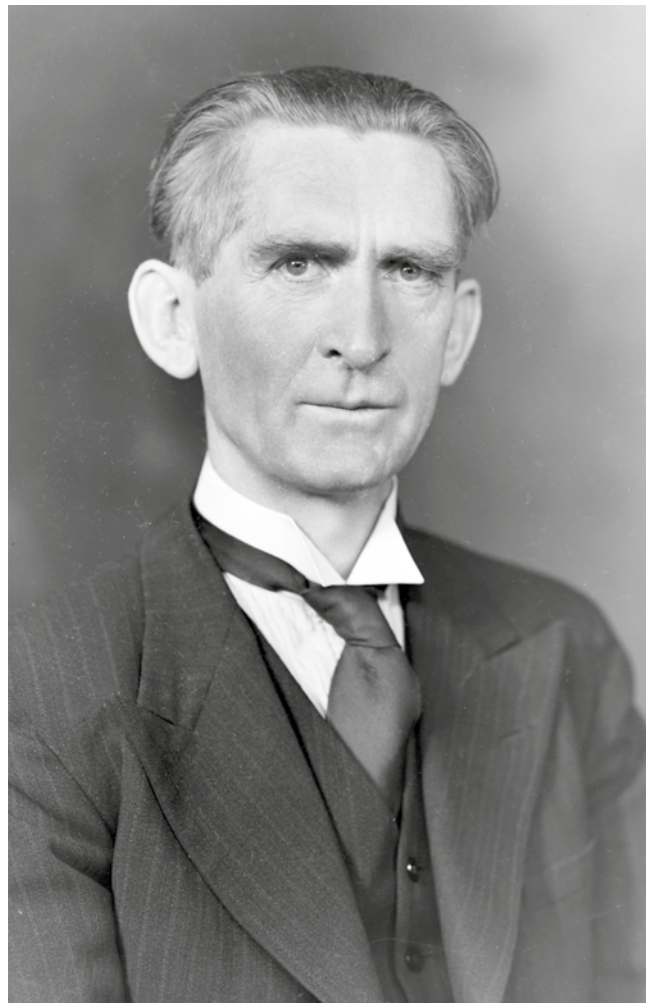
- Bjørn L. Basberg: «Handelsflåten i krig 1939–1945. Nortraship. Alliert og konkurrent», Grøndahl og Dreyers forlag, 1993.
- Guri Hjeltnes: «Handelsflåten i krig 1939–1945. Krigsseiler: Krig, hjemkomst og oppgjør», Grøndahl og Dreyers forlag, 1995.
- snl.no/Nortraship
- no.wikipedia.org/wiki/Nortraships_Sjømannsfond
- krigsseilerregisteret.no

Fra prekestolen

– MOTSTAND OG FORSONING

Prost i Larvik, Kristian Ljostveit, lot sin stemme høre både på og av prekestolen, både under og etter krigen.

| TEKST: MARIT SLYNGSTAD, Vestfoldarkivet |

FORSONENDE PROST: Kristian Ljostveit, fotograf Ludwigsen, Larvik, 1942, Vestfoldmuseene.

Under krigen ble norske prester og kirken en sterk front mot okkupasjonsmakten og dens voldsutøvelse. En av de mest uforsonlige motstanderne av nazistene var prost Kristian Ljostveit i Larvik, som gjennom sitt virke benyttet muligheten til å kritisere de tyske okkupasjonsmakter fra prekestolen.

PROSTENS MOTSTAND

I februar 1941 var Ljostveit direkte årsak til et brudd mellom kirken i NRK og nazistene. Foranledningen var at Ljostveit hadde kommet med skarpe uttalelser mot tyskerne, også i en gudstjeneste som ble kringkastet. Dette førte til at innholdet i gudstjenestene som skulle kringkastes etterpå, ble sensurert.

I 1942 skrev Ljostveit et brev til det tyske sikkerhetspoliti i Larvik, der han blant annet gikk til angrep på tyskernes brutalitet og bruk av dødsstraff. Prosten ble senere arrestert på grunn av sin kamp mot den tyske okkupasjonsmakten, og han satt en periode på Grini under krigen.

DET VANSKELIGE OPPGJØRET

Etter den etterlengtede freden i 1945 fulgte oppgjørets time. De som hadde stått på feil side skulle bli stilt til ansvar. Dette ble en krevende prosess, der fronter stod mot hverandre. Landssvikoppgjøret skapte dype sår og ble av noen sammenlignet med et sosialt jordskjelv. På den ene siden var de som ønsket hevn over de som stod på feil side. På den andre var de som ønsket å kjempe for de rettferdighetsprinsippene som det norske samfunnet var bygget på.

Da Ljostveit i en radiopreken i 1946 tematiserte forsonlighet overfor landssvikerne, ble det bråk.

FRA PROSTENS HÅND: Arkivmaterialet består blant annet av preker, foredrag, taler, andakter, brev og avisinnlegg. Foto: Marit Slyngstad, Vestfoldarkivet.

Ikke i noe annet land ble en så stor andel av befolkningen trukket inn i oppgjøret. I alt 93 000 nordmenn ble etterforsket på grunn av mistanke om at de var skyldig i landssvik. Hver syvende eller åttende norske husstand ble antakelig berørt av straffeprosessene, ved at familimedlemmer var blant de mistenkte.

PROSTENS FORSONING

Det ble ropt hevn over landssvikerne, og det kunne gå vilt for seg i tiden like etter frigjøringen. De som ønsket et strengt oppgjør, ble gjerne omtalt som isfronten.

Også deler av pressen markerte seg som isfrontorganer. Særlig Dagbladet og Arbeiderbladet krevde «Døm fort og hardt».

I det store og hele støttet også kirkens ledelse en hard linje imot landssvikerne etter krigen. Men noen mente til mer forsonlighet, og blant dem var prost Kristian Ljostveit i Larvik. Da Ljostveit i en radiopreken i 1946 tematiserte forsonlighet overfor landssvikerne, ble det bråk. I radioandakten tok han utgangspunkt i det kristne kjærlighetsbudet og oppfordret til forsoning med landssvikerne: «[...] det er ikke klokt å støte store deler av vårt folk ut i bunnløs ulykke», sa han. Prekenen førte til en storm av sinte telefoner til NRKs sentralbord.

De som så med overbærenhet på nazister og deres familier, utgjorde det som ble motsatsen til isfronten: silkefronten. Silkefronten advarte mot å gjøre NS-folk til en pariakaste som ville bli stående utenfor samfunnet. De var bekymret for de sosiale og menneskelige

følgene oppgjøret ville få for landssvikerne og deres familier. Silkefronten hadde ingen stor oppslutning, og silkebetegnelsen ble lenge brukt som et middel for å latterliggjøre de personene som stod for et mer moderat oppgjør.

PROST LJOSTVEIT OG ARKIVET

Kristian Ljostveit var født i 1892, på gården Ljostveit i Ølve i Kvinnherad. Etter avlagt eksamen på Volda lærerskole omkring 1910 praktiserte han som lærer noen år inntil han tok fatt på teologistudier i hovedstaden. Ljostveit var ferdig utdannet teolog i 1921 og ble så ansatt som prest/lærer ved Misjonsskolen i Stavanger. I 1934 begynte han som residerende kapellan i Larvik, der han siden ble sogneprest og så prost i samme prosti. Ljostveit døde i 1970.

Vestfoldarkivet har fått overført arkivmateriale etter Kristian Ljostveit av hans barnebarn. Arkivmaterialet består av flere arkivbokser med preker, fagartikler, bibelforedrag og andre taler, radioandakter, noen brev og et avisinnlegg.

KILDER:

- Borge, Baard H.: Forsoning eller rettferdighet? Om beskyttelse av menneskerettighetene gjennom sannhetskommisjoner og rettsribunaler, Cappelen Akademisk Forlag, 1998.
- Hagen, Ingrid: Oppgjørets time. Om landssvikoppgjørets skyggesider. Spartacus Forlag AS, 2009.
- Arkivet A-2200 - Pa 1027 - Prost Henrik Kristian Ljostveits prekensamling, Vestfoldarkivet.

TID FOR FRED

«Den 7de mai 1945 kom fredsbodet. Vi tek til att med arbeidet vårt. Nasi-pakket har nok ikkje klara og fått «Tokke» til å anda ut for godt. Nei, det skal opp att.

Lukke til med «Tokke's» nye framgang. Du, vårt eige «Tokke». Deg vi Tokke-gutar skal fange gloria omkring.

Hurra! for «Tokke»!

Sundag den 17. juni 1945 kunne idrottslaget for fyrste gong på fem år, atter kalla saman til årsmøte på Elvarheim. Nasiane hadde inga makt til å gjera ugildt lenger. Dei laut nok bite i graset til slutt, og dermed kom dei på sin rette plass, d.v.s. under alle andre.

Frammøtet var nokså bra, og kvifor skulle det ikkje vera det. Har ikkje kviletida vore lang nok. Jau, no skulle det vera god tid for nokon og kvar til å samla masse energi som berre ligg ventar på utløsning. Tida er inne. Berre å ta fatt på idrotten, ingenting kan skapa slik moro og velvære som nett den.

(...) Aarsmeldinga kan alle tenkja seg til. Fem år har passera. Det har vore ei mørk tid, og ikkje minst for idrotten. Men vi kan ikkje gje oss til å stura for det,

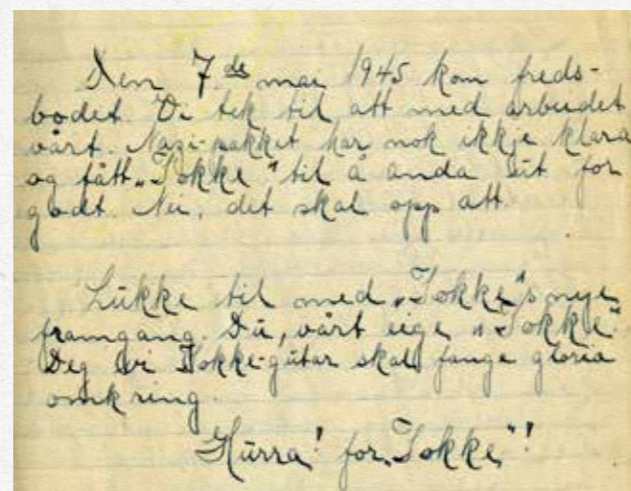
no det er over. Vi har ingenting å trega. Det står til dei som har vore dumme nok til å funne seg heilt til rette med styr og stell i desse åra.

Dei idrottsfolka som fall for freistinga, har no spila rolla sin til ende. Tregen lyt som sagt vera for dei åleine.

Synd at gamle Noreg skal ha fostra så mange dårar, men det lyt no ein gong vera så. Idrottsfronten har no like vel stade seg godt. Det kan Quisling vitna.

Rekneskapen vart opplesen og same godkjend.»

Referat frå Tokke idrettslag sin årsmøteprotokoll 1945

Transkripsjon: Lene Teigland Kleivi, Vest-Telemark Museum

HJEMKOMST – GLEDE OG SKUFFELSE

Norske sjøfolk var spredt over hele verden da det endelig ble fred våren 1945. For mange fortsatte krigen frem til Japans kapitulasjon i august samme år. De norske krigsseilerne kom derfor hjem på ulike tidspunkt. I motsetning til «gutta på skauen» fikk sjøfolkene lite oppmerksomhet og anerkjennelse for innsatsen de hadde lagt ned under krigsårene.

Mange som nå vendte tilbake til Norge var skuffet. De møtte liten forståelse for de psykiske senskadene svært mange krigsseilere opplevde. I tillegg tok det flere tiår før de fikk utbetalt den tilbakeholdte hyra i Nortraships hemmelige fond. Statens offisielle unnskyldning til krigsseilerne kom først i 2013.

Bildet er del av Hvalfangstmuseets nye utstilling «We were out to get whales».

Tekst: Eivind Thorsen, Hvalfangstmuseet

ENDELIG HJEMME: Fotografet fra hagefesten er tatt i forbindelse med hjemkomsten til Erling Anker Rønning (nr.3 fra venstre), som det står om i dette bladet. Foto: Hvalfangstmuseets fotosamling, Vestfoldmuseene.

POST MORTEM

24. mai 1946 ble far og sønn, 2. maskinist Albin Andersen og matros Halvor Sætre, tildelt hver sin Krigsmedalje «for Fortjeneste av Fedrelandet undre krig». Begge to døde under krigen.

[A-2168 Sa 31 - Fragmenter av krigshistorisk art, Vestfoldarkivet]

Vestfold Krigsseilerforening

Vestfoldarkivet har arkiver fra veteranforeninger. Vestfold Krigsseilerforening ble etablert i 1969, og er en interesseorganisasjon for krigsseilere i Vestfold, under Norges Krigsseilerforbund. Vestfold Krigsseilerforening skulle bistå med hjelp til krigsseilere som krevde sine trygderettigheter og drev ellers blant annet med kontaktskapende arbeid blant krigsseilere og etterlatte. Arkivet består av referater fra generalforsamlinger, styremøte-referater både fra Vestfold Krigsseilerforening og Norges Krigsseilerforbund. Videre finnes korrespondanse samt dokumentasjon om ekstraerstatningen, krigsdekorasjoner, samt krigsseilernes damegruppe fra etableringen i 1969/70 til ca. 1998. Arkivet inneholder også materiale om ulike markeringer, slik som frigjøringsjubileet i 1995.

[Arkivet A-1014 - Pa 12 - Vestfold krigsseilerforening, Vestfoldarkivet]

Krigsseilerminner

Vestfoldarkivet har en samling med krigsseilerminner samlet inn i 2000. Samlingen består av 24 intervjuer med krigsseilere og pårørende, samt bakgrunnsmateriale for innsamlingsprosjektet, fotografier og avisutklipp. Det samlede materialet utgjør 0,5 hyllemeter. Lydmaterialet er i ettertid digitalisert – og av vekslende kvalitet. Intervjuene er også skrevet ut på papir.

[Arkivet A-1133 - Sa 2 - Krigsseilerminner. Samling, Vestfoldarkivet]

Arbeidstjeneste

Nasjonal Samlings Arbeidstjeneste, også kalt Norges Arbeidstjeneste og forkortet AT, var en samfunns-tjeneste under andre verdenskrig i Norge. Tjenesten, der unge menn skulle utføre kroppsarbeid i allmennhetens tjeneste, ble gjort obligatorisk for unge menn i vernepliktig alder fra 1941. I privatarkivet etter Odd Ivan Bugge (1921–2009) har vi dokumentasjon knyttet til denne Arbeidstjenesten – inkludert minnealbum og fotografier fra tjenesten i Ramnes og Holmsbu i Hurum.

Bugge tok latinartium i Tønsberg våren 1940, og på høsten samme år begynte han på Universitetet i Oslo. Sammen med flere Tønsberg-gutter ble han så utskrevet til Arbeidstjenesten, antakelig våren 1941. Han søkte om utsettelse for å ta studentfaglinjen på Tønsberg Handelsgymnasium, så han fullførte ikke Arbeidstjenesten. Etter handelsgym arbeidet han en tid i Oslo, og rømte til Sverige tidlig på året i 1943. Arkivet inneholder også noen personlige dokumenter, rasjoneringskort og en sangbok.

Tekst: Heidi Meen, Vestfoldarkivet

[Arkivet A-2284 - Pa 1072 - Bugge, Odd Ivan, Vestfoldarkivet]

EN AV DE OVERLEVENDE

I den kommende faste utstillingen til Auschwitz-Birkenau State Museum vil installasjonen The Archives of Memory inngå. Her skal omkring 600 personlige beretninger og dokumenter fra overlevende etter Auschwitz stå frem som sterke vitnesbyrd om hva som skjedde. Et av dem kommer fra Vestfoldarkivets magasin.

Moritz Nachtstern (1902–1969) var i fangenskap i Berg interneringsleir fra 28. oktober 1942 til han 26. november samme år ble deportert med Donau. 1. desember ankom han utryddelsesleiren Auschwitz sammen med 531 andre jøder fra Norge. Kun 9 menn overlevde, og Moritz var en av dem. Hans opphold i leiren varte frem til begynnelsen av mars 1943, da han ble sendt til Sachsenhausen i Tyskland som del av Operation Bernhard. Moritz var utdannet stereotypør og ble plukket ut til å forfalske engelske pund som skulle bidra til å ødelegge den britiske økonomien.

Tilbake i Norge møtte han sin fremtidige kone, Rachel Tomsinsky. Til henne fortalte han om sine opplevelser, som hun skrev ned på skrivemaskinen sin, ord for ord. Manuskriptet er avlevert til Vestfoldarkivet. I 1949 utga han i samarbeid med journalist Ragnar Arntzen boken Falskmyntner i Sachsenhausen. Den er basert på manuskriptet og er den første norske holocaustskildringen. Boken ble utgitt igjen i 2006, med forord av datteren, Sidsel Nachtstern, og etterord av historikeren Bjarte Bruland.

Tekst: Ulla Nachtstern, Vestfoldarkivet

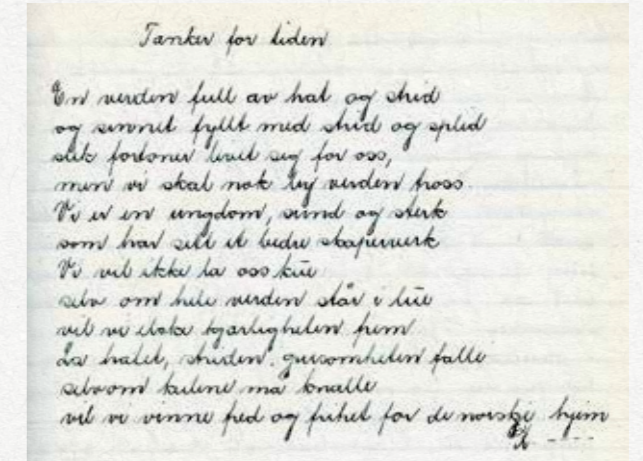
Moritz Nachtstern. Foto: privat.

[Arkivet A-2028 - Pa 879 - Nachtstern, Moritz, Vestfoldarkivet]

Tanker for tiden

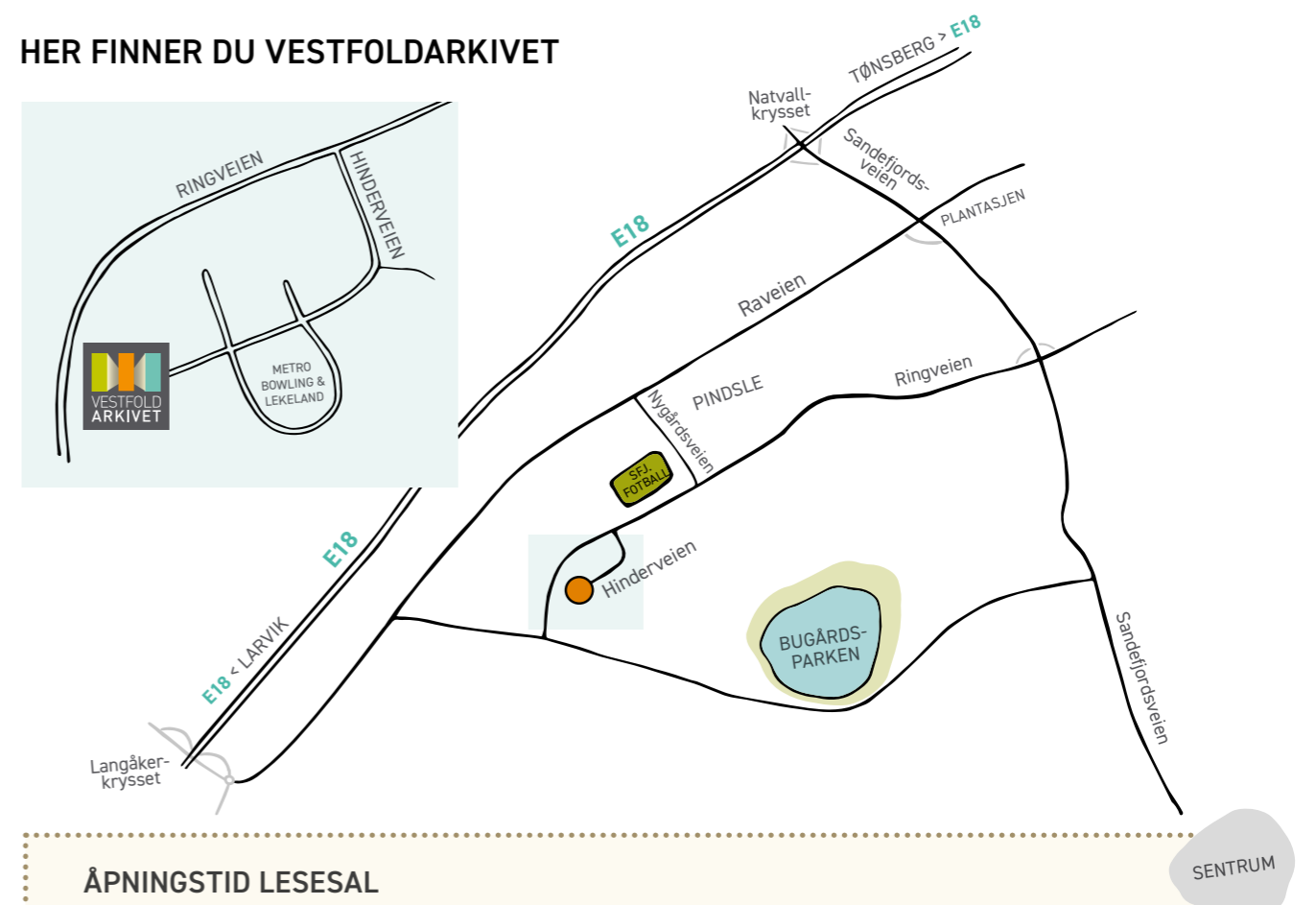
En verden full av hat og strid
og sinnet fylt med strid og splid
slik fortoner livet seg for oss,
men vi skal nok by verden tross.
Vi er en ungdom, sund og sterk
som har sett et bedre skaperverk
Vi vil ikke la oss kue
selv om hele verden står i lue
vil vi elske kjærligheten frem
La hatet, striden, grusomheten falle
selv om kulene må knalle
vil vi vinne fred og frihet for de norske hjem

Diktet er hentet fra Sleiva, Horten husmorskoles elevavis, desember 1942.

[Arkivet A-1052 - Pa 47 - Horten husmorskole. Elevforeningen, Vestfoldarkivet]

HER FINNER DU VESTFOLDARKIVET

ÅPNINGSTID LESESAL

Vestfoldarkivets lesesal har åpent hver **onsdag kl. 9-15** – og ellers etter avtale. I tillegg har vi langåpent noen onsdager hvert halvår. Se datoer på nettsiden vår.

Det er lurt å kontakte oss på forhånd: vestfoldarkivet@vestfoldmuseene.no
Da kan vi finne frem til det du måtte være interessert i – eller henvise deg til en annen arkivinstitusjon om nødvendig.

HOLDNINGSKAMP PÅ TJØME:

Bildet fra rundt 1944 er fra Aasta Ragnhild Krohns album. Foto: Slottsfjellsmuseets fotosamling. På Vestfoldmuseenes fotoweb kan du se og søke i tusenvis av fotografier, men også i filmer og lydklipp fra samlingene.

Se: vestfoldmuseene.no

ET MAGASIN UTGITT AV

VESTFOLD
ARKIVET

TELEMARKSARKIVET

VESTFOLD
MUSEENE